

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
VI.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

МИКОЛА ІВАНОВИЧ
КОСТОМАРОВ

2625284k

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Ще за життя Костомарова, пишучи його життєписний нарис для львівського журналу „Світ“, Драгоманов зауважив, що біографія нашого історика повинна бути значно цікавіша, ніж біографії звичайних кабінетних учених. Це зовсім справедливо: Костомаров, працюючи коло науки, ніколи не замикався, не тікав од життя з його пекучими, настирливими питаннями, ніколи за науковими інтересами не занедбував своїх обовязків громадянина перед рідним краєм. Він був одним з самих вірних і випробованих лицарів науки; але в його була ще й друга „дама“, якій він так само вірно і незмінно справляв службу,—це добро рідного народу, і тому-то наукова діяльність Костомарова, як історика й етнографіа, звязана тісно з культурно-просвітною працею як в найширшому розумінні слова, а сама біографія його набірає особливого інтересу для українського читальника.

Не раз доводилось Костомарову зазнавати різких і несподіваних зворотів долі; його життя, як влучно висловився один з його приятелів, нагадує собою повне раптових змін і трагизма життя вче-

них гуманістів з часів Відродження; з ними мав Костомаров спільність ще й у тому, що все життя своє мусів боротися з неперемінливими на засоби ворогами, які виступали проти нього під явним або замаскованим прапором обскурантизма.

І як учені тієї славної доби для свого часу й для свого народу поклали невмірущі заслуги, так і Костомаров залишив українському народові безсмертну спадщину духа в своїх писаннях, в своїх думках та поглядах, які багато в чому лягли в основу дальшого розвитку української політичної думки. Разом з своїми товаришами й приятелями— Шевченком і Кулишем, Костомаров належить до тієї славної в історії нашого Відродження трійці, яка глибоко зворухнула громадську думку і сумління на Україні і вказала ясну путь, якою мало піти і пішло національне відродження нашого народу.

Батьки Костомарова. Молодий вік. Науна в пансіоні Ге. Трагична батькова смерть і її тяжкі наслідки для синів. Гімназія.

Микола Іванович Костомаров родився 4 травня 1817 року в слободі Юрасовці, Острогожського повіту на Вороніжчині. Батько його Іван Петрович походив з стародавнього дворянського роду на Великорущині, звісного ще в XVI столітті. Один з його предків утік за часів царя Івана Грозного з Москви на Литву, а його внук пристав до Хмельницького і брав участь в Берестецькій битві. Іван Петрович Костомаров родився р. 1769, служив офіцером в російському війську і був на турецькій війні, але за-молоду ще покинув службу і оселився в своїй слободі Юрасовці.

Не одержавши систематичної освіти, він старався надолужити читанням книжок, вивчився читати по-французьки і познайомився з творами Вольтера, Даламбера, Дідро та інших французьких письменників XVIII віку. З їхніх писаннів набрався він вільнолюбних думок і матеріялістичного погляду на життя. Свої погляди любив він висловлювати перед власними слугами — кріпаками, повстаючи проти церковної обрядовщини й сільських забобонів. З своїми кріпаками поводився він добре, хоча не міг стримати себе, коли бувало розсердиться на кого з своїх слуг і

Є

попоб'є когось з їх, панським звичаєм тих часів. Але потім, коли проходив гнів, сам-же їх пере-прошував і старався задобрити того, кого побив, грішми або подарунками.

Задумавши оженитися, він вибрав дівчину з-поміж своїх кріпачок і одіслав її до Москви в пансіон. Але не довго їй довелося там вчитися: саме тоді р. 1812 йшов Наполеон на Москву, і Іван Петрович забрав свою вихованку до-дому і вона стала йому за жінку. Але він не відразу повінчався з нею, а тільки після того, як у них родився син Микола. Одружіння його на кріпачці було дуже не до вподоби родичам, особливо його племінникам, котрі сподівалися одержати по дядькові спадщину (а було в його коло 14.000 десятин доброї землі). І батько й мати дуже любили молодого Миколу, який ріс щасливою дитиною, оточеною ласкою батьків й усякими вигодами. Він змалку почав виявляти великі здібности і мав надзвичайну пам'ять: прочитавши який-небудь твір, якесь оповідання, він слово в слово міг проказати його на-пам'ять. Батько сам любив йому читати вірші Жуковського й Пушкіна. Коли хлопцеві минуло десять літ, батько повіз його у Москву. До того часу не був молодий Костомаров ніде окрім ближчих сел і не бачив навіть свого повітового міста. По приїзді в Москву Іван Петрович повів сина в театр на якусь п'єсу Фрейшютца. Але хлопець дуже налякався, коли на сцені почали стріляти й стали появлятися привиди, що батько з сином не досиділи до кінця і пішли мерщій до-дому.

Миколу віддали до пансіону, який держав учитель французької мови при університеті Ге. Він перші часи дуже сумував, коли батько поїхав до-дому, але потім звик помалу і взявся за на-

уку. Своїми здібностями й пам'яттю він дивував усіх учителів. Через кілька місяців він заслаб. Батько дуже перелякався, прочувши про його хворобу і приїхавши негайно в Москву, забрав його до-дому. Вдома він тішився розумом сина, його здібностями і раз-у-раз возив його з собою на прогулку в ліс. Тимчасом над його головою нависло лихо. Його розмови про те, що Бога немає, що Страшний суд і загробні муки—це вигадки, казка, спокусили кілька дворових слуг на тяжке діло. Одного разу Іван Петрович поїхав як звичайно в ліс, настав вечір, а його немає. Минає година, друга, а його все нема. Аж ось прибігає кучер і ніби переляканий розказує, що коні чогось понесли, викинули пана з брички, і він лежить неживий. Тетяна Петровна зараз-же поїхала в ліс з сином. Там вона побачила страшну картину: Іван Петрович лежав мертвий з розбитою головою, весь у крові. Поки не було її вдома і сталася звичайна в такому випадку метушня, зникли в господ вкрадено було кілька десятків тисяч рублів, які старий Костомаров недовго перед тим дістав за заложений маєток. Почалося слідство, але воно нічого не виявило, і всі стали на тому, що дійсно трапилася нещасна пригода з кіньми. І вже багато років згодом один з справжніх винуватців—кучер признався, що вбив пана у змові з двома другими слугами.

А поки що для Тетяни Петровни почалися тяжкі часи. Наїхали племінники Ровневи й заявили, що син її Микола, тому що родився до шлюбу—є простий кріпак і тепер разом з усім маєтком, окрім вдовиної частини, належить до їх. Один з Ровневих забрав Миколу до себе і зробив його своїм „козачком“—лакеєм. Знущаючи над хлопцем, звелів йому стояти в проходжій, а коли

бідний хлопець не розуміючи, що таке сталося, чому така переміна, обурювався, то грозив, що виб'є його різками. Нàрешті мати якось ублагала жорстоких людей, і вони зглянулись і відступили їй сина, вимагаючи, щоб вона зріклась усяких прав на маєток, узявши 50.000 рублів асигнаціями (панеровими грішми),—мізерну суму, порівнявши з гарним маєтком покійного її чоловіка¹⁾.

Діставши ці гроши і—що було для неї найважливіше — сина, Тетяна Петровна купила собі в тій же Юрасовці невеликий ґрунтець і занялась продовженням Миколиної освіти. Року 1831 вона одвезла його у Вороніж і оддала в тамошню гімназію, помістивши на квартирі в учителя латинської мови А. Білінського, українця з Галичини. Наука у вороніжській гімназії стояла невисоко. Більша частина вчителів були собі звичайні чиновники й не цікавились наукою, а вчитель математики Федоров звичайно приносив у клас якийсь роман і читав про себе, заклавши ноги на стіл, пильнуючи тільки, щоб учні сиділи мовчки й не галасували; хто-ж не слухав, того бив просто по лиці. Оцеї Федоров, зробившись згодом директором, приймаючи одного разу якесь високе начальство і знаючи, що воно не дуже прихильно ставиться до освіти, коли довелось йому показувати гостю багату гімназіяльну бібліотеку, а начальство запитало, чи личить мати в гімназії так багато книжок, одповів: „нахожу это излишнею роскошью“. Це диво, що од таких учителів мало чого можна було навчитися. Директор гімназії фон-Галєр брав од учнів хабарі: кожний учень, повертаючись з дому після вакацій, мусів принести

¹⁾ Н. И. Костомаровъ. Изъ вѣспоминаній А. Л. Костомаровой. „Вѣстникъ Европы“, 1910, кн. ІХ, ст. 106.

з собою або пару гусей, або фунт чаю, або голову цукру. Літо проводив Микола в матері; мати поставила собі в кінці слободи Юрасовки невеликий будинок з п'яти покоїв під комишевим дахом. Коло дому був великий сад, за садом ішли левади, а далі велике болоте, що поросло лататтям. Улюбленою розвагаю Миколи на вакаціях була їзда верхи на коні. Іноді ходив він на полювання. Але йому жаль було вбивати пташок; раз якось устрелив він зузулю; після того його довго мучила совість.

Шіснадцяти років Костомаров скінчив гімназію, і задумав вступити до Харківського університету, для чого треба було скласти вступні іспити. З гімназії він виніс так мало знаннів, що довелося брати спеціальні лекції, особливо з математики, щоб підготувитись до іспитів. Але іспити пройшли добре, і шіснадцятилітній хлопець вступив до університету.

II.

Харківський університет. Наукові інтереси Костомарова. Служба в Ахтирському полку. Костомаров вертається до наукових студій. Захоплення народньою словесністю. Перші літературні спроби. Знайомство з українськими літераторами. Дисертація „О причинахъ и характеръ Уніи в Западной Россіи“.

Молодий Харківський університет (заснований р. 1804), який в першій чверті ХІХ віку визначався поважними науковими силами, почасти спровадженими з за-кордону, з Німеччини, тепер, коли вступав до нього Костомаров, значно вже підупав. Де-хто з професорів, які здавались урядові занадто ліберальними, мусіли покинути катедру, де-хто лишився, але мусів обмежуватися викладами по казенній програмі. Як каже Косто-

маров у своїх споминах, професорські катедри за його часів були заняті по-часті людьми бездарними, по-часті-ж хоч і талановитими, але лінивими. Російську історію читав Петро Гулак-Артемівський, славний своїми українськими поезіями; але як професор не заслужив він доброї слави: читав по-казенному, напушисто й риторично, і в його лекціях мало зовсім було справжньої науки. Од таких професорів трудно було заохотитись до науки, але в молодого Костомарова була велика охота вчитись.

Спочатку він захопивсь античним світом і почав пильно вчитися латинської мови й грецької, так що скоро міг вільно читати класичних авторів в оригіналі. Він оселився спочатку на квартирі в проф. Сокальського; жінка професорова багачко літ держала в себе на квартирі студентів. Це була дуже гарна людина, дбала дуже за своїх квартирантів, так що її називали „студентська мати“. Говорила вона з усіма не инакше, як по-українськи.

Крім латинської й грецької мов вчився Костомаров ще й нових мов—французької й італійської, учився сам, переважно з книжок. Улюбленим його автором був у ті часи В. Гюго. В 1835 році до Харківського Університету прибули два нових професори—Лунін і Валицький. Перший скінчив науку в Німеччині і читав всесвітню історію. Це була людина вчена й талановита. Виклади Луніна зацікавили Костомарова, заохотили до вивчення історії і взагалі, як він признається в своїх споминах, зробили в його душі рішучий поворот: він полюбив історію і з того часу взявся з запалом читати історичні книжки¹⁾. Після вакацій 1835 р. оселився Костомаров на квартирі в Артемівського-

¹⁾ Автобіографія, ст. 22.

Гулака. Року 1837 в січні склав Костомаров університетські іспити, добув ступень кандидата і поїхав до матери на село. Скоро після того вступив він на службу в Кінбурзький драгунський полк юнкером. До цього дивного вчинку спонукало його бажання пізнати людей і різне товариство, між иншим і військове, де того часу йому зовсім невідоме. Але дивовижний юнкер з його науковими інтересами замість вправлятись у військових екзерциціях заходився нишпорити в архіві повітового суду в Острогожську, де стояв тоді полк, і вишукувати в цьому архіві матеріяли до історії козацького Слободського полку в Острогожську. Скоро командир полку спостеріг, що з Костомарова не буде доброго вояки, і порадив йому пошукати десь иншого поля для діяльності. Костомаров послухав його і покинув полк. Памяткою його служби лишилася зложена ним історія Острогожського Слободського полку, але рукопис той загинув потім під час арешту.

В-осени 1837 року Костомаров знову був у Харькові і знову взявся ходити на лекції до університету, щоб побільшити свої знання. Історія зробилась тепер назавжди його улюбленою наукою, якій судилося йому присвятити всі свої сили, все своє життя. Він почав читати багато історичних творів і вдумуватись в прочитане. І спадало йому на думку одне настирливе питання: „чого це по всіх історіях розводяться багато про видатних діячів державних, иноді про закони й про установи, але немов унасліджують життя народньої маси? Бідний селянин-хлібороб неначе не існує для історії; чому історія нічого не говорить нам про його побут, про його духове життя, про його почуття, його радощі й печалі? Скоро прийшов я до думки, що історію треба досліджувати

не по мертвих літописах і записках, але й на живому народі. Не може бути, щоб століття минулого життя не відбилися в житті й у споминах нащадків; треба тільки пошукати—і напевно знайдеться чимало такого, що досі було знехтуване наукою. Тільки з чого почати? Перша річ, що з досліджування свого російського народу. Але тому, що я жив на Україні, то й почати треба з його української галузі. Це навело мене на думку взятися до читання народних пам'яток¹⁾. Таким робом, як бачимо, Костомаров од думки про велику вагу етнографічних студій для історичної науки перейшов до зацікавлення устною словесністю того народу, який був у його перед очима—народу українського. А познайомившись з народньою словесністю українською, він скоро полюбив і народ український, його мову, його історичне минуле. Для самої науки історичної це захоплення етнографією і надання великої ваги пам'яткам словесности з перевагою навіть над писаними документами—як справедливо свідчить один з пізніших дослідувачів, не мало корисного впливу: „се був зворот, каже він, у методі досліду, перехід від одного роду джерел до иншого. Зміни не можна назвати щасливою. Що історик міг не знайти у відомих йому літописах того, чого шукав для своїх ідеалів, се зрозуміле; але що народню словесність як історичне джерело почав цінити вище від сучасних актів, се можна було пояснювати тільки недостаточнім методичним досвідом і загальним романтично-народнім напрямом, якому Костомаров дав себе захопити. Для вироблення національного світогляду Костомарова се мало дуже визначне значіння,—без сього Костомаров

1) Литературное наследіе, ст. 28.

може і не став-би українцем, але для його історичних робіт наслідки не були корисні: Костомаров з історика на якийсь час став етнографом¹⁾.

Першою українською книжкою, яка попала до рук Костомарову, були „Малоросійскія пѣсни“, видані М. Максимовичем у 1827 році. Так само як на Куліша зробив велике вражіння другий збірник народніх пісень українських того-ж Максимовича, так само й у Костомарова „пісні українські“ заповнили все його чуття й всю фантазію, так що за місяць він знав цілий збірник на-пам'ять. Скоро добув Костомаров другий збірник Максимовича, де були історичні думи, а потім і „Запорожскую Старину“ молодого харківського вченого Изм. Срезневського. Незабаром познайомився він особисто і з самим Срезневським, який сам захоплювався тоді українською старовиною, мовою, піснями і це своє захоплення передав і Костомарову. Тепер Костомаров узявся за ознайомлення і з українською літературою. Дуже небагата була вона на ті часи. Костомаров перечитав „Енеїду“ Котляревського і взявся за „Повісті“ Квітки. Він тоді ще так мало знав українську мову, що навіть „Салдацький портрет“ не міг гаразд зрозуміти без словника, а як такого не було, то він розпитував свого слугу Хому Голубченка, який був родом з слободи Юрасовки.

З великим запалом заходився Костомаров учитися вкраїнської мови: кого не стріне з тих, що знали добре мову вкраїнську, зараз починає розпитувати: що означає таке й таке-то слово. Почав робити етнографічні екскурсії до сусідніх з Харь-

¹⁾ І в. Крипякевич. Археографічні праці М. Костомарова. „Записки Наукового тов. ім. Шевченка“. т 124—126, ст. 108.

ковом селах, слухав народню бесіду, вмішувався сам у розмову, записував слова й вирази, слухав і записував пісні. Кормив і напував горілкою своїх собесідників, щоб розв'язати язики й робити говірками. Все, що було до того часу друкованого на українській мові, Костомаров добув і перечитав. Нарешті задумав і сам писати українською мовою і хоча ще досить слабо її знав, почав складати вірші, а потім нанисав і драму історичну „Сава Чалий“.

Весною 1838 року Костомаров разом з Метлиньським поїхав у Москву і пробув там кілька місяців, слухаючи лекцій в Московському університеті. Влітку повернувся до-дому, до матери на село і зайнявся наукою німецької мови; за кілька місяців знав її вже так добре, що перечитав усього Гете й Шілера в оригіналі.

В-осени переїхав у Харьків і видав тут свого „Саву Чалого“, а на другий рік надрукував збірку своїх поезій під назвою „Українські баллади“. Цілий 1839 рік працював Костомаров, готуючись до магістерського іспиту. В кінці 1840 р. він склав свої іспити і почав писати дисертацію на тему про значіння Унії в історії західної Руси. В 1840-му-ж році видав він другу збірку своїх українських поезій під назвою „Вітка“, підписавши її прибраним іменем „Ієремія Галка“. На цей збірник звернув увагу таганрогський поміщик Олександр Корсун, який сам писав по-українськи і як раз готовив тоді до друку український альманах „Сніп“. Побачивши на книзі, що вона друкувалася в університетській друкарні, він пішов туди, довідався, хто такий „Ієремія Галка“ і де він живе і пішов до Костомарова знайомитися. Костомаров жив тоді на Конторській вулиці. На Корсуна він зробив дуже гарне вражіння; се був,

як описує Корсун у своїх споминах, молодий чоловік, років двадцяти із чимсь, білявий, в окулярах, з гарно вимальованим ротом і жіночою усмішкою. Коли починав говорити про щось цікаве, то дуже захоплювався, хвилювався і виявляв дуже первову вдачу. З першого-ж побачення Костомаров ухвалив думку про видання українського збірника і дав до його свої вірші: переклади з Байрона, з Краледворської рукописи, дві оригінальних поезії. Крім того пообіцяв трагедію „Переяславська Ніч“, яку мав зараз-же докінчити і яку справді приніс до Корсуна того-ж вечора¹⁾.

Костомаров зійшовся з Корсуном на групі спільної любови до української мови й письменства і вони почали приятелювати. Одного разу в неділю пішли вони до собору на архирейську службу. По дорозі зайшли до книгарні Апаріна і поспитали, чи нема яких новинок. Апарін подав невелику книжечку - „Кобзарь“. Приятелі присіли на лаві та так і просідали не тільки обідню, але й самий обід: всю книжку прочитали... Таке вражіння справив на їх „Кобзарь“! Скоро після того зустрічає Костомарова на вулиці Гулак-Артемівський і, одкинувши свою звичайну пиху з свого генеральства, зупиняє його і в гарячих словах ділиться своїм захопленням од „Кобзаря“. Таке вражіння зробили поезії Шевченка на сучасників²⁾

Літо 1841 року провів Костомаров у мандрівці по Криму. Південна природа, Бахчисарай з його ханським палацом, а особливо останки давньої грецької культури—величні руїни в Керчі (колишній Пантікалеї) зробили на його велике вра-

¹⁾ Александръ Корсуновъ. Н. И. Костомаровъ „Русскій Архивъ“. 1890, т. III, ст. 199-200.

²⁾ Тамъ-же, ст. 207.

жіння, пам'яткою чого явилися його поезії, надруковані скоро по тому в харківському українському збірникові „Молодик“, який видавав Бецький.

Повернувшись до Харькова, Костомаров іще більше ввійшов в круг українських літературних інтересів. Коло його сформувався цілий гурток людей, об'єднаних спільним інтересом до української мови й літератури. До цього гурту належали, крім його самого й Корсуна, ще студент Петренко, автор популярної й досі пісні „Дивлюсь я на небо і думку гадаю“, Яків Щоголів—пізніше відомий поет, Порфирій Кореницький—сільський дякон, автор сатиричної поеми „Вечорниці“, Іван Бецький, видавець альманаха „Молодик“, і нарешті—семинарист Степан Писаревський, син священника й автора української п'єси „Купала на Івана“. Спільною працею й коштом Корсуна було видано альманах „Сніп“.

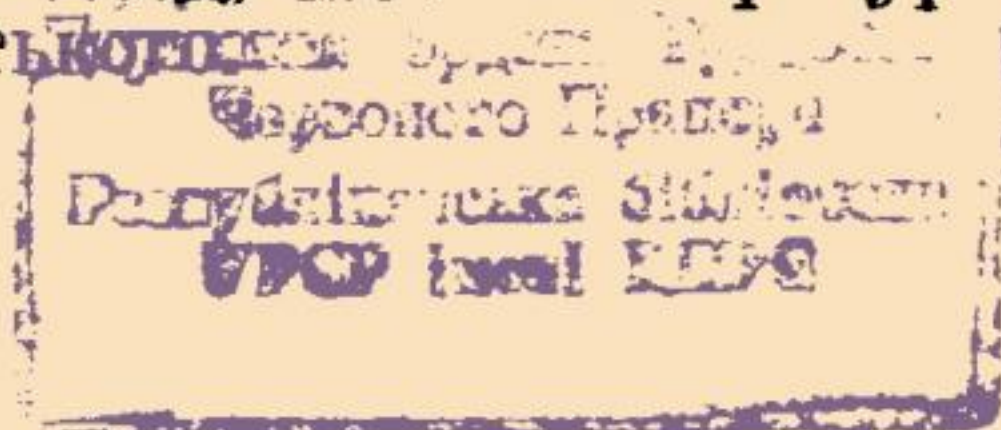
Тоді-ж познайомився Костомаров і з ветераном українського письменства-Григорієм Федоровичем Квіткою, який доживав віку в своїому будинку в селі Основі під самим Харьковом. Костомаров частенько їздив до його в гості, то сам, то разом з Корсуном або з Бецьким. Квітка був тоді саме в зеніті своєї слави.

Приятелював Костомаров ще й з Ізмаїлом Срезневським, видавцем „Запорожской Старини“. Але він скоро виїхав за кордон, а після повороту його українські симпатії дуже зблідли і уступили місце новим інтересам. Впливу Костомарова піддався по-малу й Амвросій Метлинський, професор російської словесності в університеті. Спочатку він сперечався з Костомаровим і не признавав української літератури, а скінчив тим, що став сам писати по-українськи, видав книжку поезій під назвою „Думки і пісні та ще де-що (під прибраним

імям Амвросія Могили), а пізніше видав „Южній рускій сборникъ“ (1848 р.), де крім власних його поезій було уміщено твори Петренка, Ст. Александрова, Макаровського й Квітки.

Напря́м тодішнього гурту українських письменників у Харькові був здебільшого романтичний. Типовим його представником і зробився як раз Метлинський, що виспівував могили, колишню славу козацьку, оплакував незабутнє минуле. І Костомаров платив щедрю данину цьому напрямку. З українською історією він знайомий був переважно по історії Бантиш-Каменського¹⁾, історії Русів, читаній в рукопису й „Запорожській Старині“ Срезневського; вона уявлялась йому героїчною епопеєю, повною лицарських постатей і драматичних моментів. Цю епопею старався він вгадувати і в творах народної словесности, в думах, піснях і переказах, оддаючи їм навіть перевагу перед писаними документами. Улюбленими письменниками його тоді були Байрон і Шілер. Він перекладав і переспівував залюбки Байронові поезії, а під впливом Шілерових драм написав свою „Переяславську Ніч“. Костомаров живо цікавився національним відродженням слов'янських народів, цікавився польською й чеською літературами, які саме тоді перебували розцвіт романтичного напрямку і перекладав Міцкевича й Краледворську рукопис.

Його живо інтересувало видання Бецьким альманаху „Молодик“; в другому випускові його він умістив свої поезії й віршовані переклади (1843 р.), а в третьому (1844) кілька нарисів по історії й етнографії України, а також „Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ“, — перший на ті часи огляд друкованої літератури української од Котляревського.

1825284

Весною 1842 року була вже готова дисертація Костомарова „О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи“. З нею трапилася зовсім несподівана пригода. Вже книжка була надрукована й був призначений день публічної оборони дисертації в університеті, як прийшов од пошечителя округи наказ припинити оборону. Виявилось, що дисертація дуже не сподобалась харківському архирееві Інокентію Борисову, і він послав міністрові освіти донос. Не сподобалось архирееві те, що в одному місці, гово́рячи про суперечку константинопольського патріарха з папою, Костомаров зауважив, що властолюбіє ієрархів посіяло ворожнечу і розбрат в миролюбивій церкві Христовій; в другому було сказано про розпусту православного духовенства на Україні перед Унією. Наслідок був такий, що з Петербургу прийшов наказ книжку спалити; автор мусів ходити по знайомих і одбірати подаровані примірники з тим, щоб повернути їх начальству для знищення. Натомість дозволено було вибрати другу тему для дисертації. Костомаров узяв тему: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Він використав у їй свої етнографічні відомості і висловив свою улюблену ідею про дослідження історії на основі народніх памяток і знайомства з народом, його переказами, звичаями і способом вислову думок та почувань. Хоча де-які професори й казали, що мужицькі пісні не варті того, щоб на підставі їх писати наукову розправу, хоча навіть сам Гулак-Артемовецький скрива позирав на таку дисертацію, не вважаючи на те, що сам був українським поетом, дисертація була прийнята й оборонена на публічних зборах 13 січня 1844 року, і автор її дістав степень магістра історичних наук.

III.

Служба в Рівному Перехід на службу до Київа. Знайомство з Кулішем і Шевченком. Костомаров дістає катедру в університеті.
Заручени з Аліною Крагельською.

Оборонивши дисертацію, Костомаров ще з кілька місяців пробув у Харькові, працюючи над епохою Богдана Хмельницького. Його так захопили ці часи, що він звернувся до Київської шкільної округи, прохаючи дати йому посаду на Правобережжю,— маючи при тім на думці ближче познайомитись з місцями, де одбувались події Хмельниччини. І справді його призначено вчителем гімназії у Рівне на Волині. Костомаров мусів заїхати по дорозі до Київа і тут прожив де-який час. Він явився до поміщика попечителя Київської шкільної округи М. Юзефовича, котрий прийняв його дуже привітно. У Юзефовича познайомився Костомаров з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем. Виявилось, що Куліш так само надзвичайно живо цікавиться українською старовиною. Вони вийшли удвох од Юзефовича і пішли оглядати собор св. Софії. Куліш служив тоді в Київі смотрителем повітового училища на Подолі. Скоро Костомаров почав бачитися з ним щодня. У Куліша вже був цілий оберемок сшитків—то се все були записані ним народні пісні. Куліш познайомив Костомарова з проф. Мих. Максимовичем, видавцем популярних тоді збірників народніх українських пісень.

Поробивши потрібні формальности, Костомаров виїхав на місце своєї служби до Рівного. По дорозі оглянув стародавні руїни в Корці та в Острозі. Саме Рівне було вбогим і брудним містом. Одиноким культурним огнищем була гімназія. Учні здебільшого були поляки або жиди; вчителі—переважно українці з Лівобережжя. Людей з культур-

ними інтересами сливе не було. Одинокую розвагою для Костомарова було робити екскурсії по околицях, щоб звідувати історичні місця. Так він оглянув ближчі до Рівного—Дерманський монастир, Гоцу, маєток Гойських, де в XVI віці була аріанська школа, Пересопницю, Межиріч, Тайкури—з руїнами колишніх княжих замків. На Великдень 1845 року зробив Костомаров уже більш далеку мандрівку—до Почаєва, Вишнівця, Кременця й Берестечка, де оглянув поле битви козаків з поляками 1651 року.

Весною 1845 року Костомарова переведено до Київа вчителем історії в 1-ій гімназії. Довелось попрощатись з Рівним та Волинню. Він виїхав з чималою збіркою народніх пісень, казок і переказів, зібраних почасти особисто, а почасти через учнів, яких він заохочував записувати на ваканціях народні пісні й т. інше. Короткий побут у Рівному не минув одже для Костомарова без користі: він встиг ознайомитися з місцевістю й етнографією краю, де відбувалися головні події Хмельниччини, а се чимало придалось йому, коли він узявся за ґрунтовну працю про Хмельниччину.

В Київі оселився Костомаров на Старому Місті, а потім на Хрещатику, де найняв помешкання вкупі з студентом Опанасом Марковичем; гарячим прихильником української мови й етнографії. Скоро він познайомився ще з де-якими людьми, що так само цікавились українською мовою, історією, етнографією,—і не тільки минувшиною українського народу, але й сучасною його долею,—тяжкою долею закріпощеного люду. Ці люде були: Микола Іванович Гулак, кандидат Дерптського університету, Василь Михайлович Білозерський, студент, син поміщика Борзенського повіту на Чернігівщині, учитель Дмитро Пильчиків. Одних

думок і інтересів з цим гуртком був і Куліш, але його саме тоді не було в Києві, — він виїхав на якийсь час до Петербургу.

1-го лютого 1846 року приїхала до Костомарова його мати, і вони тепер оселились вкупі, в господі Сухоставської на Хрещатику, одже замість попереднього бурлакування, з частими змінами квартири, Костомаров міг улаштуватись по родинному, з певними вигодами родинного життя. Грунт у Юрасовці мати з сином продали незадовго перед тим. Недалечко од будинку Сухоставської, через улицю, мешкав у гостиниці Тарас Григорович Шевченко, який недавно перед тим приїхав з Петербургу шукати собі в Києві служби. І справді, він скоро одержав посаду співробітника Археографічної Комісії й учителя малювання при Університеті. Довідавшись про перебування Шевченка в Києві, Костомаров познайомився з ним, і вони з першого-ж разу зробились приятелями і почали говорити один одному „ти“. Неня Костомарова теж уподобала Шевченка і любила, коли він гостював у них у хаті. У Сухоставських, де жили Костомарови, був невеличкий садок; в йому любили пересижувати поет і історик, і тут Шевченко читав приятелю свої вірші. Це була найкраща доба розвитку Шевченкової творчості: саме тоді написав він „Сон“, „Кавказ“, „Єретик“, „Посланіє“ та інші великі свої твори. Читання їх автором робили на Костомарова величезне вражіння: „я, згадує він пізніше, бачив, що Шевченкова муза розірвала завісу життя народнього. І страшно, і солодко, і привабливо було зазирнути туди“. Частенько сходились у садок і другі приятелі Костомарова. На всіх їх поезія Шевченка робила чаруюче вражіння. „Усі ми, згадує Куліш, знали Шевченкові твори на-пам'ять і були очаро-

вані ними. Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшно. Шевченко, вихований читанням „Історії Русовъ“ Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх, що були виною лихоліття нашої рідної України. Москалів уважали ми за народ грубий, нездатний ні до чого високого. Ми їх звали кацапами. Про кацапів у Шевченка було без краю багацько сарказмів, пріказок і анекдотів. Багацько де-в-чому Шевченко підлягав думкам Костомарова; але-ж і Костомаров не був вільний від впливу його“.¹⁾

В кінці травня 1846 року Костомарова було сповіщено, що київський університет хоче вибрати його на катедру російської історії і пропонує йому прочитати пробну лекцію на тему, з якого часу треба починати російську історію. Лекція відбулась 4-го червня і пройшла дуже гарно. Костомаров розвинув ту думку, що історія російська єсть історією словянського племені, яке живе в сучасній Росії, і тому й історію його треба починати з того часу, як уперше з'являються ознаки розселення словян на руській землі. Рада професорів одноголосно вибрала Костомарова професором. Це був, як признався Костомаров, один із самих світлих і радісних днів його життя. Йдучи з університету, Костомаров стрів Шевченка і поділився з ним своєю радістю. Поет дуже зрадів успіху свого приятеля. Він почав співати пісню про козака, що звінчався з дівчиною, не знаючи, що вона йому сестра. Повз Шевченка й Костомарова проходили люде й дивувались, а він, захоплений радістю, співав і це звертав ні на кого уваги. Це був щасливий день для їх обох.

Окрім університетських лекцій Костомарова

¹⁾ Новь, 1885, V.

було запрошено ще читати історію в дівочому пансіоні пані де-Мельян, де серед учениць була Алина Леонт'євна Крагельська, його будуча суджена, з якою йому не судилося побратися. Весною 1846 року вона скінчила пансіон і мати (батька вже не було на світі) повезла її з сестрою до Одеси купатися в морі. В Одесу поїхав на вакації й Костомаров і в театрі стрівся з своєю бувшою ученицею. Вернувшись до Київ, Костомаров з початку жовтня почав бувати у Крагельських. Алина Леонт'євна дуже припала йому до вподоби. Вона добре грала на роялі, а він деклямував їй Пушкіна або Міцкевича, що подобалось матері панночки, яка була родом з старої польської фамілії і захоплювалась Міцкевичем. 12-го лютого він освідчився дочці і попрохав у матері її руки. Хоча матері не дуже подобались деякі демократичні погляди й поведження молодого професора, але вона вважала його за „добру партію“ для своєї дочки—і згодилась. Костомаров зробився женихом. Тимчасом не кидав він і товариства та громадських справ.

IV

Вплив польської політичної думки на Костомарова й його київських приятелів. Кирило-Методіївське братство. Його ідеї й плани.

Ми вже згадували, що К. близько зійшовся на ґрунті спільних інтересів та симпатій з Гулаком, Марковичем, Білозерським та іншими земляками. Спільність поглядів на минуле українського народу і на його сучасну цедолю привела молодих приятелів ще в-осени 1845 року до ідеї заснувати політичне товариство, яке взялося-б ширити по-між громадянством на Україні думки про потребу визволення українського люду з кріпаць-

кої неволі та інші соціально-політичні реформи, ширити ідеї словянського об'єднання в одній вільній державі—федерації. Тепер після докладних дослідів наших учених ¹⁾, нема ніякого сумніву, що на Костомарова, Гулака, Шевченка, Білозерського, Савича та інших членів гуртка мала великий вплив польська політична думка, польські нелегальні організації й писання польських поетів і публіцистів. На Україну сягав вплив польських політичних організацій, які утворювались за кордоном, на еміграції; серед польської молоді в київському університеті творилися конспіративні громади й ширилися заборонені твори Адама Міцкевича, Мелевеля та інших провідників тогочасної польської політичної думки. Особливим впливом користувалась діяльність польського „Товариства об'єднаних братів“, ведена в дусі християнської любови і покори, в дусі християнської просвіти в згоді з наукою. Поруч з цим товариством вело свою пропаганду й „Братство імені св. Станіслава“. Обидві ці організації ставили собі завданням відродити свій народ шляхом справжньої християнської просвіти і теж відродити всю Словянщину, в якій своєму власному народові призначали першу роллю, як народові вибраному Богом і очищеному в тяжких історичних стражданнях. Особливою популярністю серед польського громадянства, причетного до цих організацій, користувався твір Адама Міцкевича „Księgi Narodu Polskiego i pielgrzymstwa polskiego“ (видані вперше в Парижі 1832 року). В цьому біблійним стилем

¹⁾ В. Ц у р а т. Основи шевченкових зв'язків з поляками, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка“ у Львові. т. 119—120, ст. 217—317.

П. З а й ц е в. „Книги бігтія“, як документ і твір, „Наше Минувле“, 1918, кн. 1, ст. 22—35.

розповідалась історія польського народу, як народу вибраного Богом і призначеного здійснити на землі високі ідеали любови християнської, вільності, рівенства й братерства, позбавленого волі лихими сусідами й забитого в кайдани, але визначеного Богом для відродження й очищення через тяжкі муки і для проповідання нової правди народам Європи. Ці ідеї здобули собі назву польського месіянзму, бо в них народ польський уявлявся наче якимсь Месією серед народів, покликаним проповідати правду і за те замученим. Ідеї цього месіянзму, як і самий твір Міцкевича, були звісні Костомарову й його приятелям і робили на них велике вражіння. Взагалі Костомаров дуже любив Міцкевича, а такі його твори, як „Dziady“ та „Konrad Wallenrod“ знав на-пам'ять і любив деклямувати ¹⁾.

Люде самі по собі релігійні, вони переймались християнським ентузіазмом польських політичних діячів і ті ідеальні погляди, які ті мали на свій народ, прикладали до народу українського. Вони рішили й собі заснувати товариство і назвали його Братством в честь св. Кирила і Methodія, первоучителів словянських. По всій імовірності ініціаторами-основателями братства були Костомаров і Гулак. Думка про заснування братства обмірковувалась мабуть уже в-осени 1845 року, а в початку 1846 року воно вже напевно існувало. Пристали до його, крім Костомарова й Гулака, Василь Білозерський, Опанас Маркович, студенти Олександр Тулуб, Іван Посяда, Олександр Навроцький, Юрій Андрузький, поміщик Микола Савич; як що не формально належали до братства, то

¹⁾ Изъ воспоминаній А. Л. Костомаровой, В. Евр., 10. VІІ, ст. 48.

безперечно дуже близько стояли до нього і поділяли його погляди Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. Братчики замовили собі каблучки з вирізаними на них іменами Кирила і Методія, а Костомаров зробив собі іще печатку з текстом з св. Письма: „и уразумѣте истину, и истина освободитъ вы“. Був вироблений і Статут Товариства¹⁾. Програм братчиків найлучче видко з прокламації, писаної рукою Костомарова, „До братів українців“. Ось її текст од слова до слова:

„Отсю розвагу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважати, чи добре воно так буде:

1) Ми приймаємо, що усі словяне повинні з собою поєднатися.

2) Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ-Посполиту і управляв незмісимо з другими, так щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по

¹⁾ Статут був такий: 1) Духовне і політичне об'єднання словян єсть справжнє їхнє призначення, до якого вони мають прямувати. Словянські народи в будучині повинні прилучитися до Росії і скласти з нею одну федерацію. 2) При прилученні кожне словянське плем'я має зберегти свою самостійність, і такими племенами вважаються: українці, москалі з білорусами, поляки, чехи з словінцями, лужичани, іллиро-серби з хорутанами і болгари. Росія має бути поділена на штати: північний, північно-східний і південно-східний, два українських, два волжських—нижній і верхній, два південних, два сибірських, один кавказький, один білоруський, далі штати: Польща. Чехія з Моравою, Сербія, Болгарія, західня Галичина приєднувалась до Польщі, східня—до західнього українського штату. 3) Кожне плем'я має народне правління і додержує повної рівності своїх громадян по їх народженню, християнській вірі і стану. 4) Управління, законодавство, право власності і просвіта у словян мають засновуватися на святій вірі Ісуса Христа. В Релігії має панувати повна свобода. Забороняється всяка пропаганда, яка безкорисна при свободі віри; але маєтись

нашому: Москалі, Українці, Поляки, Чехи, Словаки, Хорутани, Іллири Сербії і Болгари.

3) Щоб був один Сейм або Рада Словянська, де-б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих, і там розважали-би і порішали такі діла, которі-б належали до цілого Союзу Словянського.

4) Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на год, і над цілим Союзом був-би правитель, вибраний на год.

5) Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було овсі.

6) Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщеності, народним вибором.

7) Для того, щоб св. Віра Христова була основою закона і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братія Українці обох сторін Дніпра,

на увазі прихилити словян-католиків прийняти словянську мову до служби Божої. Що до мови, яка мала бути-б загальною для всіх -- не вирішено ще, але правдоподібно такою має бути московська, як найбільш розповсюджена.

5) При рівності освіта і чиста моральність повинні служити умовою для участі в правлінні. Освіта в народі має бути обовязкова; кріпацтво касується, так само й привелеї всякі, касується смертна кара й кара на тілі.

6) Збирається загальний словянський собор з представників усіх словян. Київ не повинен належати ні до якого штату і має бути місцем зборів загального союму. В союмі -- дві камери: в одній -- вибрані сенатори й міністри, в другій -- депутати. Загальний сойм збирається кожних чотирі роки, а як треба то й частіше; в кожному штаті є свій сойм, який збирається що-року, свій президент і сенат. Верховна або центральна власть належить президентові, який вибирається на чотирі роки, і двом міністрам -- закордонних і внутрішніх справ. Для оборони федерації од зовнішніх ворогів існує регулярне військо, але не в великому числі, бо кожний штат має свою міліцію і всі вчать військовій справі на випадок потреби.

подаєм на увагу: прочитайте пильно, і нехай кожен думає, як свого дійти і як билучче воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь дарує смисл і уразумініє¹⁾.

Такий текст цієї прокламації, що в їй одбилися головні думки кирило-методіївської програми. Грунтовніше і докладніше розвинуті погляди кирило-методіївців у „Книгах битія українського народу“, зложених кимсь із братчиків (дуже правдоподібно, що й самим Костомаровим) під впливом згаданих уже „Księg pańodu polskiego“ Міцкевича. Цей твір перейнятий глибоким євангельським демократизмом, панславистичною тенденцією і підкресленням ідеї національності, овіяної українським месіанізмом. „Книги битія“ розповідають про утворення на землі державности і соціальної нерівности: „царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хроба, і нещастя і незгода“. Далі розповідається історія євреїв і греків, та як їх поневолили „царі“, далі — історія римлян і первісного християнства, котре хитроумні кесарі обернули в офіційальну релігію і зробили знаряддям для піддержки царів і панства. Згадавши Візантію й Середні Віки, „Книги битія“ з симпатією згадують про протестантський рух у Німеччині і переходять до Словян. Зазначивши недемократичний характер польської держави і деспотичний — московської, автор „Книг“ переходить до України, котра „не любила ні царя, ні пана, скомпонувала собі

¹⁾ „Наше Минуле“, 1918, ч. 1, ст. 36–37.

Козацтво, єсть то істее братство, куди кожний пристаючи був братом других“... Далі переказується про боротьбу козацтва з турецько-мусульманським світом, а потім з Польщею: „Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд словянський з словянським, але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було царь московський, а царь московський усе рівно було, що идол і мучитель“. І от Україна одбилась од Московщини, але поляки й москалі роздерли її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий беріг пішов московському царю на поживу, а правий—польським панам на поталу; „і билась Україна літ пятьдесят, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії“. Розказавши далі про мучеництво України за свободу, про зраду її панства, автор книг закінчує пророкуванням воскресення України і її визволення: „І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх словян, і почують крик її, і встане Словянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа—ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Словянським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: „От камень, єго же не брегоша зіждущиї, той бисть во главу угла“¹⁾.

¹⁾ „Наше Минуле“, 1918, ч. 1, ст. 7—21.

Братчики частенько сходились то в Костомарова, то в Гулака і розмовляли про справи, які всіх цікавили: про минуле України, про її долю, про її славу і будучність в сім'ї вільних словянських народів; вони уявляли собі Україну осередком всесловянської федерації, а Київ її будучою столицею. В однім уривку недокінченої повісти Костомарова „Панич-Наталич“, писаної десь коло того часу, читаємо таке місце: „Загремить вічний дзвін св. Софії, запанує суд, правда і рівність. От доля народу нашого, нерозривно звязана з Києвом. Вірь мені, се буде, буде, буде. Тут у Києві підійметься завеса тайни і виявиться невідоме“. Де-хто з братчиків висловлював більш помірковані думки, де-хто більш крайні, республікансько-демократичні, але всі сходились на признанні великої ваги християнських завітів для діла свободи і просвіти християнській одводили перше місце в своїх планах. Згадуючи потім через багато літ про ці часи і про братчиків, П. Куліш каже: „Київська молодіж була глибоко просвічена святим письмом; се була молодіж високої чистоти духовної і апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіязму. Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спідленого Римського царства, вона завіт Учителя Благого: возлюби ближнього твого, як сам себе любиш, виповняла перш усього, як і подобає, на тих, хто має найперше право зватись нашими ближніми... Носячи в серці рай любови і благоволення, гаряче жадали вони розлити ці божественні дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися. Із сього благословенного на віки повабу виникла їх думка—проповідати серед просвіщенних панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової... Ми знали, що

в Англії не право і не декрет, а культура знищила кріпацтво, і допевнялись перш усього, щоб українські пани вкусили од божественної чаші знання так благоговійно, як се робили ми, та щоб і вони сповнились благостю до креника по нашому. Віруючи в слово величайшого з освободителів: нищте прежде царствія Божія и правды его, а сія вся приложатся вам, ми не сумнілись, що за сим первим і найважнішим фактом свободи української, постануть уже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України“¹⁾

Великий під'йом духа і ентузіязм викликали серед братчиків натхнені поезії Шевченка, талан якого саме тоді досяг найвищого свого розвитку. Та й взагалі Шевченко мав великий вплив на братчиків; як свідчив потім один з них на допросі, Шевченко мріяв про відновлення Гетьманщини, виступав проти монархистів, з усіх українських гетьманів ставив на перше місце Мазену. З приїздом Шевченка оживлялись плани про видання українського журналу, коли-ж він на час виїздив—затихали. Шевченко читав на зборах братчиків свої поезії, а крім того вони ходили в списках по руках. Поезія Шевченка була для братчиків, як свідчить Куліш, „гуком воскресної труби архангела“. „Коли говорено, каже він, коли-нибудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітивсь поломянний язик, то-се було тоді в Києві“²⁾

Одним з практичних заходів уважали братчики пропаганду ліберальних ідей серед поміщиків із тим, щоб нахилити їх до добровільного визволення

¹⁾ П. Куліш. Историчне оповідання 1847 року. „Хуторна поезія“, Львів 1882 р., ст. 8-13.

²⁾ П. Куліш. Хуторна поезія, ст. 8.

своїх кріпаків. Для того між иншим вони лагодились видавати журнал українською й російською мовами, видавати підручники українською мовою для народу і заводити школи. На видавництво вже збирались і гроші в складку по-між братчиками.¹⁾ Була думка видавати для народу журнал українською мовою, на зразок російського „Сельскаго Чтенія“, видаваного тоді князем Одоєвським. Малось на увазі перекладати з сього журналу статті на українську мову.

У.

Донос Петрова. Арешт і вивіз до Петербургу. Допити в III oddіленні. Слідство й присуд. Розлука з А. Крагельською. Заслання до Саратова.

В день Різдва 1846 року братчики зійшлись у Миколи Гулака, що мешкав тоді на Старому Місті у господі попа Андрієвської церкви. Був серед гостей і Шевченко. Говорили про словянство, потім розмова перейшла на Україну, на тяжке становище закріпощеного люду. Згадували славне минуле козацьке. Висловлювалися, як звичайно, вільно і щиро. І в голову не спадало нікому, що за стіною підслухує донощик, студент Олексій Петров і лагодиться зрадити їх перед начальством... Так воно і сталося трохи згодом і принесло усім братчикам без краю лиха і нещастя.

А поки що Костомаров переживав щасливі дні. Лекції в університеті, наукова праця над історією Хмельниччини, громадська робота в кирило-методіївськiм гурті—заполоняли його час, а в близькій будучині усміхався йому шлюб з коханою дівчиною. 13-го лютого відбулися заручини, а на 30 березня

¹⁾ Матеріяли до історії Кирило-Мефодієвського братства, ст. 173—174.

призначено було шлюб і весілля. Костомаров збирався купити хуторець під Київом, щоб там могла перебувати його мати, яка нудилась у городі. Вже він нагледів такий хутір і трохи був не купив, але розійшлися, вважаючи на дуже дорогу ціну, заломлену продавцем. Тоді він заходився купувати будинок із садом недалечко університету—на Великій Володимирській вулиці. Для своєї майбутньої дружини він виписав рояль з Відня і взагалі лагодився до родинного життя.

Його приятель П. Куліш незадовго перед тим одружився під Борзною на сестрі кирило-методієвського братчика Василя Білозерського і старшим боярином на весіллі був Тарас Шевченко. Куліш з молодою жінкою виїхав за кордон в командировку від петербурзької Академії Наук. Але несподівано на всіх братчиків упало страшне лихо.

29-го березня в неділю молода дожидала в себе Костомарова, як звичайно. Але замість молодого приїхала його мати і сказала: „Миколи нема! Вночі узяли!“ Виявилось—уночі на квартиру до Костомарова явились жандарми, поліціймейстер, губернатор, перетрусили його кабінет, побрали папери і самого увезли. Виявилось, що це був політичний арешт. В 11 год. прибіг на квартиру до Костомарова помішник попечителя Юзефович і схвильованим голосом мовив: „На вас зроблено донос; у вас зараз буде ревізія, коли маєте які небезпечні папери, то зараз їх знівечіть“. Костомаров швиденько витяг з шуфлядки статут товариства і хотів шматувати, але Юзефович вирвав у його з рук, кажучи: „нехай буде у мене на схованці“ і з сим пішов з хати.¹⁾ За кілька хвилин прийшли

¹⁾ Ол. Коциський, Т. Шевченко—Грушівський, т. I, Льв., 1898, ст. 229.

губернатор Фундуклій, попечитель округи Траскин, поліціймейстер, жандарі й поліцаї, зробили трус, забрали Костомарова і повели до губернатора. Сей прийняв Костомарова чемно і посадив у своєму кабінеті. Скоро прибули начальник канцелярії генерал-губернатора Писарев і комендант Київської кріпости Пінхоржевський і почали допит.

— Чи ви знаєте Миколу Гулака?—спитав Писарев.

— Знаю,—відповів Костомаров.

— А які у вас з ним відносини?

— Дуже добрі, приятельські.

— А проте він подав до „III Отдѣленія“ на вас донос і при доносі додав ваш рукопис, скомпонований вами статут товариства; ось маєте і список з його. Чи можете ви дати слово честі, що не відаєте про сей статут?

Костомаров певен був, що Гулак не міг зробити ніякого доносу, знав добре і те, що сам він якусь годину тому передав оригінал статута на схованку Юзефовичеві, одже не вагаючись він відповів:

— Можу і даю.

— А гляньте, що це таке?—промовив Писарев, показуючи йому той самий, писаний рукою Костомарова статут, що повинен був зберігатись у Юзефовича.

Костомаров зблід, затремтів, не встояв на ногах і впав на стілець.

Після того Костомарова повели вночі під вартою на Подол і тут замкнули в „кутузку“, темну, сиру й брудну хату при поліції, де тримали злодіїв і паниць. Начальник „кутузки“ засоромився, прийнявши серед ночі такого незвичайного „гостя“ і зглянувся над ним, приніс йому власну постіль. На другий день вранці прийшов поліціймейстер Голяшкін і дозволив собі знущатися з в'язня: „сьогодні, мовив він, здається призначене

було ваше вінчання і весілля? Мабуть отут вам не так гарно перебувати, як-би було в господі з молодю жінкою?“¹⁾

В 6 год. вечора Костомарова привезено в супроводі поліціймейстера і жандармського офіцера на його квартиру. Тут дожидала його мати й молода. Костомаров плакав, обіймав свою молоду і все казав: „я не злочинець, вір мені, я не злочинець! Що-би не сталося зо мною, знай одне, що я люблю тебе, моя Алино, і з цією любовю піду в домовину“. Він ні про що не просив ні матір, ні свою молоду. Поліціймейстер приснішував, щоб прощалися. Нарешті попрощались і Костомарова „квартильний надзиратель“ з двома жандармами повіз до Петербургу. На другий день прийшла поліція, розпечатала його кабінет і забрала всі папери й бібліотеку.

Кілька миль од Київа Костомаров стрів Андрущенка й Андрузького, що по святах вертались до Київа. Він розповів їм свою пригоду і просив остерегти товаришів. Але даремне: як тільки прибули вони до Київа, їх зараз-же арештовано і так само в різних місцях поарештовано Шевченка²⁾, Марковича, Білозерського, Тулуба, Гулака, Савича, Навроцького, Посяду. Куліша взяли у Варшаві, по дорозі за-кордон. Усіх звозили до Петербургу, до Петро-Павловської кріпости.

Арешти ці були наслідком доносу, поданого студентом Київського університету Олексієм Петровим пощителю округи Траскину з березня 1847 року. Петров мешкав в одній господі з Гу-

¹⁾ Кописький, I, ст. 230—231.

²⁾ Шевченка арештовано під Київом у Броварах. Він був зпрошений Костомаровим за боярина на весілля і їхав просто до нього у фраку й білій краватці, як годилося бути бояринові.

лаком. Він чув ті розмови, які часом велися братчиками в Гулака і, збагнувши їх політичний характер, рішив вивідати все, що можна. Він познайомився з Гулаком, прикинувся лібералом, ввійшов в певне довіря Гулака, так що той показав йому статут братства і дав перенести, познайомився де з ким із братчиків, що заходили до Гулака, і потім списав усе і подав доноса, що ось, мовляв, йому пощастило вивідати про злочинну громаду, яка, мовляв, має на меті знищити в Росії монархію і запровадити республіканський лад, та думає вчинити повстання, захопивши київську фортецю. Ще 28 лютого зайшов Петров до Юзефовича і доніс йому про Кирило-Методіївське братство. Юзефович зараз-же увільнив Шевченка з Археологічної Комісії, а 3-го березня разом з Петровим явився до Траскина, де Петров списав свій донос на письмі. Траскин переслав донос Петрова до Петербургу київському генерал-губернатору Бібікову, який тоді там перебував. 17 березня Бібіков повідомив про се шефа жандармів графа Орлова. Той розглянув справу разом з начальником „III-го Отдѣленія“ царської канцелярії генералом Дубельтом, і вони рішили, що це вельми серйозна справа, яка дуже загрожує державі. Зараз-же дано було наказ поробити труси й заарештувати усіх причетних до товариства. Уряд російський тоді дуже боявся всякого хоч-би найменшого прояву ліберального руху, скрізь йому ввижалися змови й конспірації. Царь Микола в усьому бачав ознаки революційного руху й суворо карав усяку свобіднішу думку, всякий прояв вільного життя. Особливо боявся він польської революційної пропаганди, яка мала своїм осередком Париж, і коли йому було донесено про відкриття в Києві революційної організації (себ-то кирило-

методіївського братства), він написав на донесенні: „явна робота тої-ж пропаганди з Парижа“.

Жандарми узялись за справу „Україно-Славянського Общества“, якому надавали велику вагу. Почались допити в'язнів, „очні ставки“, нерешиткування. Жандармам дуже хотілось, щоб арештовані самі признались у своїх „злочинних“ намірах і діях, і через те вони вживали всіх способів, щоб залякати в'язнів, страхали їх „ешафотом“, підсиляли попів, щоб вони вплинули на релігійне почуття арештантів. На одних старалися вплинути ласкою, на других—погрозами, відповідно до вдачі. Більшість в'язнів трималась дуже твердо. Одні, як Гулак, старались нічого не казати, щоб не зрадити себе й товаришів; дуже добре тримались Шевченко і Куліш, з великою повагою і благородством. Первова удача Костомарова, в звязку з несподіваністю лиха, що так приголомшило його, виявилась в тому, що він держав себе не рівно і не завжди з потрібним тактом і повагою.

15-го квітня допитувано його в III-му Одділенні. Костомаров одрікся од усякої участі в братстві і заявив, що навіть не знав про його існування. Свої слов'янські симпатії вияснював науковим інтересом. Правда, він признався, що вкупі з Марковичем, Гулаком, Шевченком і Кулішем думав про видання українського часопису для простого люду, але відкидав усякий політичний підклад у цій справі. 17 го квітня зроблено було другий допит. Тенер він показує з більшим хвилюванням; нарікає на одного з своїх товаришів і осуджує їх, необережно атестуючи, наприклад, Куліша, як людину „до безумія“ віддану Україні, про Посяду розказує, що він буцім вигнав його раз з своєї хати „за мужичество и нахальство“; про заняття українською етнографією каже, що

це — дурниці; про Гулака наговорив Костомаров, що той „обнаруживалъ склонность къ либерализму, занесенную изъ Дерпта, въ особенности глупую и страшную страсть къ корпораціямъ и обществамъ“. Про Савича сказав Костомаров, що він „помѣшанъ на французскомъ коммунизмѣ и считаетъ возможнымъ, что общество человеческое дойдетъ до того, что все будетъ общимъ, даже жени“. Прошло три тижні, і Костомаров дає (7-го травня) нові признання „въ отмѣну прежнихъ по тому случаю, что прежніе составлялъ онъ подъ вліяніемъ разстройства ума“ Він кається в наговорі на Савича: „съ полной откровенностью и раскаяніемъ объявляю, что я въ безпокойномъ волненіи духа, не точно выражаясь, обвинилъ Савича въ какомъ-то коммунизмѣ совершенно необдуманно и неосновательно, такъ что припомнивши и обдумавши, вынужденъ теперь съ ужасомъ сознаться въ своей неумышленной винѣ и со слезами просить прощенія: ибо я оговорилъ человека, котораго едва знаю и согрѣшилъ передъ Богомъ и Государемъ“¹⁾. Костомаров старався на допиті довести свою відчуженість від українства: називав себе „природнымъ русскимъ“, запевняв, що він „нікогда не преданный украинomanіи, возставалъ противъ безплоднаго направленія, которое увлекало молодыхъ людей“; про поезію Шевченка казав, що переховував їх у себе виключно за-для мови, бо, мовляв, „раздѣляютъ гнусныхъ мыслей, въ нихъ изложенныхъ, не могъ никогда“. Нарешті про Кирило-Методіївське братство казав; що воно „нікогда не существовало и было однимъ бредомъ; ежели же бы оно стало чѣмъ-нибудь пра-

¹⁾ „Былое“, 1907, кн. VIII, ст. 200—229 і Матеріали до історії Кирило-Методієвського братства, ст. 234—243.

зильнимъ въ противозаконномъ духъ, то я бы не-
премѣнно допесъ объ этомъ“.

Розуміється, всі ті слова не були нічим ин-
шим, як наслідком його крайнього первового хви-
лювання й унадку духа, в значній мірі, мабуть,
через інквізиторські прийоми слідчих. Треба па-
мятати до того, які це були часи, як чемилосердно
поводився московський уряд з усіма, кого запі-
дозрював у політичних провинах: жорстокі кари
над членами польських політичних організацій у
всіх були перед очима, і пригадування Орлова й
Дубельта про „шибеницю“, про „сніфот“ і „казнь“
мали для бідолашних в'язнів вповні реальне зна-
чіння.

Тимчасом до Петербургу приїхала Тетяна Пе-
тровна Костомарова і його молода, Алина Леопть-
євна Крагелська з своєю матірр'ю. 6-го квітня
вїїхали вони на конях (довелося зробити 1.230
верст на поштових, бо залізниця іще не було).
Коло першої-ж станції—Броварів побачили візок,
в якому перепрягали коней. Коло візка прохожу-
вавсь подорожній з двома жандармами. Се був
Шевченко. Тетяна Петровна його пізнала. Шев-
ченко підійшов до них і сумно промовив: „отце-ж
бідна Миколина мати, а оце мабуть його молоде-
сенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, го-
ренько матерям і дівчині“. Потім перецідувався з
усіма і рушив в далеку дорогу. Рушаючи іще
встиг сказати, що він про себе не журиться, бо
він—одинокий, а от „Миколи мені жаль, бо в його
є мати й дружинонька, і він нічим не винен, хіба
тим, що зо мною побратався. Прости-ж мене, ма-
тінко, і не клени!“¹⁾ Потім уже в Петербурзі, ба-

¹⁾ Изъ воспоминаній А. Л. Костомаровой, В. Евр.,
1910, VШ, ст. 50.

чучи, як одвідує Костомарова в кріпости його за-
журена мати, Шевченко склав свій прекрасний
вірш, присвячений ним Костомарову:

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних;
Гостей зачинених своїх
Сердешним чаєм напували,
І часових перемінjali,
Синемундирних часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до рішотки на вікні.
Привик я трохи, — і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз, —
А їх чимало розлилось
На марне поле! Хоч-би рута, —
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати...
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати,
Чорніша чорної землі
Іде, з хреста пеначе знята...
Молюся, Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани...

Для матери Костомарова його арешт і увяз-
нення були справді страшним ударом, і тільки
надзвичайна сила волі й загартованість в тяжких
пригодах життя давали їй змогу переносити таке
лихо. Їй дозволено було бачитися з сином. Тим-

часом слідство було закінчене, і граф Орлов подав цареві доклад про справу. В цьому докладі він вважав фундаторами товариства Гулака, Білозерського й Костомарова. На його думку, становище цих людей, яко вчених, таких що не мали звязків ні серед війська, ні серед народу, ледве чи давало їм змогу викликати повстання. Але шкода од їх могла статися поволі і тим самим вона була дуже небезпечна: „бывъ при воспитаніи юношества, они имѣли случай посѣевать въ возрастающемъ поколѣніи испорченность и приготавлиють будущія неустройства“. Орлов пропонував з свого боку міру кари кожному з арештованих, при чому що-до Костомарова він радив: „Коллежскаго ассесора Костомарова, участвовавшаго въ Украинно-Славянскомъ обществѣ, придумавшаго кольцо и названіе обществу св. Кирилла и Меѳодія, давшаго ходъ преступной рукописи „Закопъ Божій“¹⁾ и хотя внослѣдствіи откровенно сознавшася, но тѣмъ болѣе виновнаго, что онъ былъ старѣе всѣхъ по лѣтамъ, а по званію профессора обязанъ былъ отвращать молодыхъ людей отъ дурного направленія: заключить въ крѣпость на одинъ годъ, а послѣ того отиправить въ одну изъ отдаленныхъ Великороссійскихъ губерній на службу, но никакъ не по ученой части, съ учрежденіемъ за нимъ строжайшаго надзора“²⁾. На цьому докладі царь Микола поклав резолюцію: „Въ Вятскую губернію“. Місце заслання потім було перемінене на Саратов. Гулака було присуджено до трьох років кріпости в Шлісельбурзі і потім до висилки в далекі губернії, Куліша до висилки у Вологду, Шев-

¹⁾ „Книги Битія народу Українського“.

²⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, т. П-й, СПБ., 1911, ст. 121.

ченка—заслати рядовим салдатом в Оренбурзький корпус з заборорою писати й малювати, інших покарано менш тяжко. Твори Шевченка, Куліша й Костомарова („Українські балади“ і „Вітку“) було заборонено для продажу і наказано вийняти з ужитку.

По конфірмації присуду Костомарова переведено було з III-го oddілу до Петро-Павловської кріпости. Тут 14-го червня дано було йому побачення з матіррю, молодю й її матіррю. Побачення було дуже сумне. Окуляри в Костомарова були одібрані, і він тоді тільки пізнав своїх, коли до його промовили. Мати Алини Леонтъєвни обіцяла привезти дочку в Вятку, але в душі вона вже рішила розбити шлюб дочки з „державним злочинцем“. Вона скоро виїхала з дочкою до Київа, а Тетяна Петровна зосталася, щоб бачитися з сином по п'ятницях. Алина Леонтъєвна мріяла про шлюб з своїм судженням, писала до його у Вятку (не знаючи, що йому місце заслання переминено на Саратов), а мати уживала всіх способів, щоб ослабити її почуття до Костомарова: то зневажала його, називаючи „шибеником, безродним мужиком, що вибився в бакалаври“, то всяким робом очернювала його в очах дочки, забороняла листуватися, лякала, що за непослух віддасть її в монастир. Знов-же таки й мати Костомарова, яка й раніше не дуже раділа шлюбові сина з Алиною Крагельською, з свого боку вживала заходів, щоб цей шлюб розбити. Були утворені, можна думати, на-вмисне, непорозуміння між Костомаровим і його молодю. Їх листування після 2½ років урвалося. Мати примусила Алину вийти заміж за М Д Киселя, за якого та й вийшла не кохаючи. Костомаров-же остався вірний памяти своєї несудженої любі. Він думав про неї і пізніше, в 1862 році

видаючи свою історичну драму „Кремуцій Кордъ“, присвятив її: „А. Л. К. на память 14 іюня 1847 года“—дня їх останнього побачення в Петро-Павловській фортеці, а епіграфом до драми взяв слова з „Конрада Валленрода“ Міцкевича, що так гарно символізували його власні почуття:

Lecz datad w mojem zachowałaś lonie
Też same oczy, twarz, postawę, szaty:
Tak motyl piękny, gdy w bursztyn utonie
Na wieki całą zachowuje postać...¹⁾

Але, як далі побачимо, доля судила Костомарову ще раз стрінутися на своїй життєвій дорозі з своєю милою.²⁾

VI.

Служба в Саратові. Наукові заняття. Увільнення з заслання. Подорож за кордон. Покликання на катедру до Петербурзького університету. Українське життя в Петербурзі. Археографічна праця Костомарова.

В Саратові призначено Костомарова на посаду перекладчика при Губернському Правлінні з платнею 350 рублів на рік. Роботи справжньої по перекладанню не було, і губернатор доручив Костомарову спочатку завідування „уголовним столом“, а потім—„секретним“, до якого зараховувались тоді справи розкольників (старовірів). За тих часів уряд страшенно переслідував старовірів: їм заборо-

¹⁾ Переклад: Але до сього часу ти зберегла в моїх грудях ті-ж самі очі, обличчя, постать, убрання: так гарний метелик, втонувши в янтари, на віки зберігає свою постать.

²⁾ Історія цієї душевної драми нашого історика найбільш докладно розповіджена самою Аліною Леонтєвною в її споминах у „В. Европы“.

нювано було жити то там, то инде; заборонювано вибирати по своїй уподобі заняття й промисли; збирали з них побільшені податки, забороняли одправляти службу божу по своїому обряду, тримати своїх попів, строїти церкви и каплиці. Адміністрація московська користувалась з безиравя старовірів і брала з них хабарі, скільки хотіла. Старовірі, там де вони жили більшими громадами, були справжньою дійною коровою для російської адміністрації. Старовіри жили по-неволі дуже замкнено, і в своїй мові, в своїому побуті, в своїх поглядах і віруваннях зберігали багато старосвітчини, задержавши в своїому житті чимало такого, що живцем перейшло з XVIII і навіть XVII століття. Розуміється, справи секретного столу мали в собі багато цікавого для історика, і Костомаров чимало ними покористувався. Потроху зійшовсь Костомаров де з ким з саратовців, переважно з поляками, засланими сюди на заслання за політичні провини. Се були люде освічені й ідейні. На дозвіллі рішив Костомаров знову взятися за історію Хмельниччини. Не маючи під рукою матеріялів, він написав листа до графа Свідзінського, прохаючи прислати йому де-які потрібні матеріяли з своєї багатой книгозбірні. Свідзінський поставився до прохання Костомарова надзвичайно прихильно і поприсилав йому чимало старих польських і латинських виданнів, з яких можна було зачерпнути відомости до історії Хмельниччини. Пізніше познайомився Костомаров з Данилом Мордовцем, який скінчив університет у Петербурзі і одержав скоро посаду в Статистичному Комітеті у Саратові. Це була жива й освічена людина (родом з Донщини), з великими українськими симпатіями. Пізніше він зробився українським письменником.

Не вважаючи на знайомости й на наукову працю, життя в Саратові було Костомарову нудне й невеселе. Не раз доводилося йому зазнати гіркість становища політичного заслання. Одного разу напосівся на його губернатор за те, що зложив невгодну йому вчецу записку з приводу однієї релігійно-судової справи; грозив замкнути в острог, написати в Петербург, щоб його вислали кудись подалі. За надрукування в „Саратовськихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ кількох народніх великоруських пісень причиплася до його цензура. Грозили великі неприємности, але якось пощастило, і все окошилось на цензорі, що пропустив ті пісні; але і він якось одкрутився. Уже в початку 1855 року, коли йшла переписка про дозвіл Костомарову виїхати з Саратова, приїхав новий поліціймейстер і скликав усіх „злочинців“, не тільки політичних, але й уголовних, що перебували під поліційним доглядом, — серед них і Костомарова — і прочитавши грізну нотацію, почав вимагати підписки, що не будуть виходити за городську межу, ні з ким не зноситись і не листуватись без його дозвілу і т. ин. Костомаров одмовився дати таку підписку. Поліціймейстер кричав на його й тупав ногами, але коли діло дійшло до губернатора, той заступився за Костомарова і оборонив його.

Аж в-осени 1855 року дозволено було Костомарову виїхати на якийсь час з Саратова до Петербургу, щоб улаштувати свої справи. Він повіз з собою свого „Богдана Хмельницького“. З усякими труднощами вдалося добути дозвіл в цензурі, — викреслено було проте кілька місць в рукопису, і Костомаров віддав свою працю до друку в журналі „Отечественныя записки“. Кілька місяців свого перебування в Петербурзі використав Костомаров також для праці в Публічній Бібліотеці, де він поробив чимало виписок з старих книжок і руко-

писів по історії московської торгівлі XVI і XVII віків, що згодом придалась йому для його розвідки під тим-же титулом, друкованої в рр. 1857--1858 на сторінках „Современника“.

Аж тільки в 1856 році, коли царь Олександр II видав по своїй коронації маніфест про амністію, увільнився Костомаров від життя під поліційним доглядом і примусового перебування в Саратові. Де на якийсь час залишилась ще його мати; і виїхав до Петербургу, а звідти поїхав за кордон— не тільки для відпочинку і розваги, але й для того, щоб полічити свої очі, які почали в його боліти. Костомаров поїхав через Фінляндію і Швецію морем; у Стокгольмі він встиг попрацювати в шведському державному архіві і поробити виписки до часів Мазени; потім поїхав через Любен і Гамбург до Німеччини, побував у Кельні, Майнці, Франкфурті, Кіссінгені, де пролікувався п'ять тижнів; далі поїхав у Париж і на беріг моря у Діен, де лікувався місяць. Потім через Страсбург поїхав до Гейдельберга, а потім до Швейцарії; звідти—до Італії, побував у Милані, Вероні, Венеції, Трієсті, а звідти через Люблянду до Відня. З Відня поїхав до Праги, де познайомився з відомим чеським ученим і патріотом Вячеславом Ганкою. Через Дрезден і Берлін проїхав Костомаров до Штетина, де сів на пароплав, який і привіз його до Петербургу.

Пізно в-осени 1857 року повернувся Костомаров до Саратова, і тут довідався од матери, що 31 липня переїздив через Саратов Шевченко, вертаючись з неволі до Петербургу. Пароплав простояв у Саратові цілий день, і Шевченко скористувався цим, щоб одвідати Тетяну Петровну Костомарову. Про це побачення записав він у своєму „Дневнику“ Тетяна Петровна впізнала

його по голосу, але глянувши, завагалась, чи дійсно перед нею Тарас Шевченко! Так змінили його десять літ неволі... Вневнившись, що це дійсно перед нею Шевченко, привітала його радісним поцілунком і щирими сльозами. Вона показала Шевченкові листи сина з-за кордону і засушені фіялки, які прислав він їй в листі з Стокгольму од 30 травня. Ця дата нагадала обом їм нещасливе 30 травня 1847 року, і вони заплакали як діти.

В Саратові Костомаров узявся за свої звичайні заняття і почав писати про домашній побут і звичай великоруського народу, а весною 1858 року почав писати розвідку про Стецьку Разіна („Бунтъ Стецьки Разина“). В липні поїхав Костомаров знов до Петербургу. Тут працював він в Публічній Бібліотеці, підготовляючи цілий ряд історичних праць. Довідавшись, що до Петербургу повернувся Шевченко і живе в Академії Художеств, Костомаров пішов його розшукувати. Він знайшов його в його-хаті: Шевченко сидів у білій блузі за роботою з олівцем в руках. „Здоров був, Тарасе“, привітавсь до його Костомаров. Шевченко дивився на його і не міг пізнати. Тоді Костомаров нагадав йому одну річ, яка мусіла-б навести його на здогад про те, хто оце стоїть перед ним: „а пам'ятаєш, ти казав, що ми ще стрінемося і будемо жити в Петербурзі разом — так і сталося!“ Це були ті слова, що сказав Шевченко в III одділенні, коли їх виводили після допиту. Але Шевченко й після того не міг угадати, хто стоїть перед ним: так понівечили літа неволі обох приятелів! Нарешті Костомаров назвав себе. Шевченко схвилювався дуже, заплакав і кинувся його обнімати й цілувати. Довго просиділи приятелі, згадуючи давно минуле, свою неволю й усе пережите. Потім пішли снідати до ресторану Старо-Палкина. Вони

частенько, потім сходились то один в другого, то в тому-же ресторані.

В кінці літа Костомарова було запрошено на посаду секретаря Комітету по поліпшенню становища кріпаків—такі комітети засновувались тоді по всій Росії в дождданні селянської реформи. Тут працював він до квітня 1859 року, коли одержав від петербурзького університета запрошення зайняти катедру професора російської історії.

Радість Костомарова була надзвичайна. Знов odkривався перед ним широкий світ науки, знову вертався він до улюбленої праці, в осередок тодішнього умового життя в Росії. Попрощався він з Саратовом і вирушив на нове життя. Уже в рік його від'їзду вийшов у Саратові виданий його приятелем Д. Мордовцем „Малорусскій Литературный Сборникъ“. Тут умістив Костомаров кілька своїх українських поезій і народні пісні, зібрані ним на Волині в 1844 році.

В Петербурзі застав Костомаров живий громадський і літературний рух. Після тяжкого лихоліття царювання Миколи I-го всі почували себе вільніше. Уряд готувався до кріпацької реформи та інших реформ, цензура ослабла, по часописах стали писати про такі речі, про які раніше й згадувати було не можна, поверталось чимало людей, засланих за попереднього царювання в далекі місця на заслання. Дозволено було приїхати в Петербург Шевченкові, а ще раніш знято було кару з Куліша та інших кирило-методіївських братчиків. Куліш і Василь Білозерський оселилися в Петербурзі. Петербург зробився осередком українського літературного руху. Тут уже з 1856 року Куліш почав видавати українські книжки—свої власні: „Записки о Южной Руси“, „Чорну Раду“, „Грамотку“, видання творів Котляревсь-

кого, Квітки, проповідей свящ. В. Гречулевича, дрібних книжечок „метеликів“ для народнього читання. З'явилася талановита письменниця Марія Марковична (Марко-Вовчок), жінка кирило-методіївця Опанаса Марковича; її прегарні „Народні Оповідання“ вийшли в Петербурзі в 1857 році. До Костомарова і російське й українське громадянство ставились як до заслуженого борця й мученика за громадську волю, а українці до того ще й шанували в ньому видатного свого історика. „Богданъ Хмельницькій“ Костомарова, друкований в 1857 році в „Отечественныхъ Запискахъ“ і випущений р. 1859 окремим виданням у двох томах утворив йому цю славу. Скрізь, де тільки не появлявся Костомаров, земляки зустрічали його з великою шанобою. Усіх вабило його надзвичайно просте й щире поводження; він однаково розмовляв з людиною рівною собі по розвитку, і з двадцятилітнім хлопцем. Коли й була яка різниця, то хіба в змісті самої розмови, але ні в якому разі не в способі поводження. У своїх відносинах до інтелігентних земляків Костомаров був вельми приятний, хоч часами дуже строго картав їх за те, що вважав у їх за негарне, навіть гостро лаяв. Але до простого українського люду ставився з глибокою любовію й инакше не говорив про його, як в самих що-найсердечніших виразах. Він ніколи не прощав тому, хто ставився до простої людини без поваги до її особи; всяку таку образу він приймав близько до серця.¹⁾

В Петербурзі почала вже гуртуватися українська громада, і серед неї виникла думка вида-

¹⁾ Н. А. Бѣлозерская. Н. И. Костомаровъ въ 1857 -1875 гг. Воспоминанія. Русская Старина, 1886, III ст. 618.

ти український журнал. Спочатку коло цього діла заходився Куліш і думав видавати місячник „Хата“, але йому не дозволено було. Тоді В. Білозерський почав лагодитись видавати журнал „Основа“ і при кінці 1860 року йому пощастило добути дозвіл на видання.

20 листопада 1859 року Костомаров прочитав свою вступну лекцію в університеті. Вона обернулася у грандіозну маніфестацію в честь професора. Після лекції юрба студентів підхопила його на руки і так винесла його на вулицю до екіпажа. На лекції було багато не тільки студентів, але й сторонньої публіки. З того часу на його лекціях завжди було повно слухачів. В кінці 1859 року Костомаров познайомився через Шевченка з домом віце-президента Академії Мистецтв графом Ф. Толстим,—тим, що клопотався про визволення Шевченка з неволі. В його домі він зустрів дуже сердешний привіт.

На початку 1860 року Костомаров надрукував у журналі „Современникъ“ статтю „Начало Руси“ в якій виступив проти теорії про норманське походження Руси. Стаття ця дуже обурила проф. М. Погодіна, великого московського патріота і прихильника норманської теорії, і той викликав його на публічний диспут в університеті. Диспут відбувся 19 березня. Обидва спірники лишилися при своїх поглядах, але вся симпатія публіки була по стороні Костомарова і диспут, як і вступна лекція, обернулася в овації йому. В квітні Костомарова запрошено було в члени Археографічної Комісії і доручено редакцію актів, які стосуються історії України й Білої Руси (Акты, относящиеся къ истории южной и западной России). Це поставило його коло найбільш любої йому справи, дало змогу знайомитися з цілим рядом

державних і приватних архивів, а крім того дало йому певне матеріяльне забезпечення. Під редакцією Костомарова вийшло 12 томів за час між 1861 і 1884 роками. В цих томах опубліковано грамоти удільних і литовських князів, акти до історії релігійної боротьби на Україні на початку XVII віку, акти до історії Хмельниччини, Виговщини й Руїни аж до 1679 року. „Дванадцять томів Актів, говорить теперішній укр. історик Ів. Крип'якевич, се такий вклад в українську археографію, яким не може похвалитися ніхто з його ні попередників, ні наслідників. Хоч пині дослідник мусить відноситися критично до тих видань і користуватися ними з певною обережністю—то при тім маємо свідомість, що без того великого труду Костомарова, не були-б нині можливі досліди новішої історії України.¹⁾“

VII.

Публіцистичні писання Костомарова. Лист до редактора „Колокола“. Смерть Шевченка. „Основа“ і участь в їй Костомарова. „Дзь русоїя народности“. Заходи Костомарова біля видання книжки для народа.

Влітку з'їздив Костомаров у Новгород і Псков і знайомився з останками старовини, які потім описував у своїй монографії „Сѣверно-Русскія народоправства“. Потім їздив у Москву і Троїцько-Сергієвську Лавру. Там працював він по архивах, вишукуючи матеріяли до історії релігійних відносин в старій Русі і до історії Хмельниччини. Повернувшись до Петербургу, він запросив до співробітництва по виданню актів свого давнього

¹⁾ Археографічні праці М. Костомарова, Записки. Наук. Тов. ім. Ш. т. 126—127, ст. 127—128.

приятеля й товариша П. О. Куліша. Результатом архивних студій Костомарова явився цілий ряд монографій, розвідок і статтів, які він друкував по журналах і часописах, випускаючи дещо й окремими виданнями¹⁾. Не обмежуючись виключно науковими темами й працями, Костомаров почав живо відгукатися на біжучі питання дня. Се бур час, коли українське питання почало звертати на себе увагу російського громадянства й жваво обмірковувалось на сторінках російської преси; одні ставились до його прихильно, вбачаючи в національному відродженні українського народу натуральний прояв його живих творчих сил, але більше було таких, що ставились до його негативно, як до шкідливого для держави „сепаратизму“. Не менше уваги присвячувало українству й польське громадянство, яке майже без виїмку дивилось на його неприхильно і вважало Правобережну Україну за органічну частину історичної Польщі, до якої вона мусіла-б знову одійти, як тільки удалося-б Польщі вернути свою самостійність. Костомаров не міг лишитися спокійним, читаючи в російських і польських часописах тенденційне перекручення української історії і відповідні з того висновки. Він почав містити статті в часописі й помалу втягся в публіцистику, якої не кидав уже до самих останніх днів свого життя. Особливої уваги заслуговує його стаття, надрукована в за-

¹⁾ Важніші з цих праць були: „Очеркъ домашней жизни и нравовъ великорусскаго народа въ XVI и XVII столѣтіяхъ“, „О козачествѣ“—полемична стаття, в якій Костомаров доводив у відповідь польському письменнику Т. Падалиці, що козаки зовсім не були антидержавним елементом, і являлись носителями чисто-демократичних ідей, і розвідка „Русскіе инородцы. Литовское племя и его отношеніе къ русской исторіи“.

граничному російському виданні „Колоколь“, що видавав в Лондоні відомий російський письменник — емігрант Олександр Герцен. У № 61 „Колокола“ за 1860 рік була уміщена стаття під назвою „Україна“, розуміється, без справжнього підпису автора. Подаючи в статті коротенький нарис історії України й її взаємин до сусідів, Костомаров зупиняється на її національному відродженні і на історії Кирило-Методіївського братства; закінчує Костомаров тими побажаннями, які, на його думку, висловлювала українська інтелігенція на адресу російського правительства і російського та польського громадянства: „ми дякуємо, писав він, царю Олександрові II-ому і просимо лиш, щоб він освободив народ не тільки по імені, але щоб він (себ-то народ) користувався перед законом рівними правами з дворянством; иншої свободи уперта в свої старих переконаннях Україна не розуміє“.

„Ми бажали-б крім того, щоб правительство не тільки не перешкоджувало нам, українцям, розвивати свою мову, але аби допомогло нам у сій справі і видало розпорядок, щоб у школах, які— як воно само заявило—будуть заведені для нашого народа, викладано предмети на рідній, зрозумілій йому мові, а не на офіційній російській, бо инакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої відомости. Більше ми не будемо жадати і домагатися для себе властиво нічого, крім спільних з усією Росією бажаннів. Навпаки, ми бажали-б, щоб усі инші слов'яне злучилися з нами в один союз, навіть під скиптром російського царя, коли той царь стане володарем вільних народів, а не всепажерливої татарсько-німецької московщини. В будучім слов'янськiм союзі, в який віримо й якого дожи-

наємо, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на усім просторі, де народ говорить українською мовою, із збереженням єдності, основаної не на згубній, мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності і своїх власних користей. А щоб наші нащадки побачили те, що ледве якому Сімеону з нашого покоління судилося бачити, треба, щоб слов'яне очищувалися од своїх давніх упереджень!

Так нехай-же ні росіяне, ні поляки не називають своїми земель, заселених нашим народом“¹⁾.

Як бачимо, Костомаров стоїть тут на своїх давніх Кирило-Методіївських позиціях, додержуючись думки про всесловянську федерацію, але цю думку висловляє вже не так яскраво як колись і говорить про більш близькі, здійсненні в даний час бажання.

26 лютого 1861 року помер Шевченко. З початку року, довідавшись, що його старий приятель нездужає, Костомаров двічі його одвідав; коли він був в його вдруге—за кілька днів уже до смерти, Шевченко сказав, що він почуває себе добре і скоро зовсім одужає; при цьому він показав Костомарову куплений ним на-днях золотий годинник, перший у своїм житті. Він обіцяв скоро зайти до Костомарова. Надія ця не справдалася. 26-го вранці до Костомарова зайшов один із знайомих і сказав, що Шевченко вже упокоївся. Того ж вечора Костомаров одвідав його. 28-го ховали Шевченка на Смоленському кладовищі і Костомаров промовляв над труною (третім—після Куліша й Білозерського). Він був незвичайно сум-

¹⁾ М. Костомарів. Письмо до видавця „Колокола“ з передмовою М. Драгоманова. У Львові, 1902, ст. 35—37.

ний і зажурений; почав промову, незвичайно теплу, повну глибокого почуття; але не спроможен був довести її до кінця, заривав, замовк і пішов... ¹⁾ Удруге довелось промовляти Костомарову 6 квітня, коли виряжали тіло Великого Поега з Петербургу на Україну: дякуючи Шевченкові за гіркі сльози, що лив цілий свій вік за Україну, Костомаров прохав його: „Благослови, Батьку, кінчати те діло, що обілляв ти гіркими сльозами!“ ²⁾

Тимчасом з початку 1861 року почала виходити в Петербурзі під редакцією В. Білозерського „Основа“—перший український журнал, і Костомаров одразу зробився одним з найдіяльніших її співробітників: він містив у її („Основа“ виходила в 1861 році і в 1862 р., коли припинилася на 10-ій книжці) свої наукові розвідки й матеріяли ³⁾, публіцистичні статті, рецензії й писання белетристичні ⁴⁾. В цих писаннях дуже яскраво виявився тодішній громадський світогляд Костомарова, його погляди на минуле України, на її сучасне, на українське національне відродження й на письменство українське. Ці погляди його тим більш цікаві, що він виявляв разом із тим ідеї й погляди майже всього тодішнього українського громадянства, так званих „українофілів“,—людей, які любили Україну, її мову й письменство, вважали потрібними розвиток народньої української

¹⁾ „Историч. Вѣстникъ“. 1896, кн. 6, ст. 57.

²⁾ О. л. Кониський. Похорони Т. Шевченка, „Зоря“, 1897, № 5, ст. 85.

³⁾ „Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси“. Черты народнои южно-русской исторіи“, „Гетманство Выговскаго“ та ин.

⁴⁾ Українські поезії: „З Антології“, „На добра-ніч“, „Співець Митуса“ і драматичні сцени „Загадка“ (З народньої казки). Усі ці писання друкувалися під давнім псевдонимом Ієремії Галки.

літератури й початкову шкільну освіту на народній мові, але разом із тим стояли за непорушну політичну й культурну спільність з Росією. Такими „українофілами“ являлась і більшість діячів та співробітників „Основи“, а Костомаров був найхарактернішим представником цього українофільства, його, як кажуть ідеологом. Як вірно зауважив С. Єфремов, устами Костомарова дуже часто говорила редакція „Основи“, його-ж устами, загально беручи, говорило все тодішнє українофільство.¹⁾

Тодішні погляди Костомарова на історичні взаємини між українцями й великоросами найбільш яскраво виложені в його статті „Дві рускія народности“. В цій статті, переходячи по черзі головні моменти історичного минулого, Костомаров вказує, що вже в давні часи позначилася велика різниця між обома народами в сфері політичного й громадського життя, в сфері релігії, культурного побуту, в поняттях і віруваннях, нарешті—в поезії. Початок цієї різниці помічається з пайдавніших часів. Уже в перших століттях свого історичного існування племя українське мало своєю визначною прикметою перевагу свободи особистої, а великоруське—перевагу громади. На думку українців звязок людей між собою засновується на взаємній згоді і може розпастися, коли нема згоди; великоруси старалися встановити необхідність і нерозривність раз встановленого звязку і саму причину встановлення здавали на волю Божу, одже вважали її вільною від людської критики. Українці йшли все до федерації, хоча й не вміли

¹⁾ С. Єфремов. Фатальний вузол. К. 1910, стор. 72—74.

як слід її улаштувати; великоруси прийшли до єдиногодержавія й утворили міцну державу. В обсягу життя релігійного великоруси зосередили свою увагу на зверхній, обрядовій стороні. Дуже рано вже виявився в них дух релігійної нетерпимости; москалі XVI—XVII вв. вважали себе єдиним вибраним народом що-до віри і навіть до єдиновірних з ними українців та греків ставилися неприхильно. Навпаки, українців ще з часів київської держави відзначає дух терпимости, відсутність національної пихи. В своїм стремлінні утворити міцне, реальне тіло для раз уже признаної ідеї великоруське плем'я виявляло завжди і тепер показує нахил до матеріального і уступає українцям в духовній стороні життя, в поезії, яка серед українців розвилася значно ширше, живіще і повніше. У великоруському житті, в громадському й домашньому, помітна відсутність того, що складає поезію українського життя. Великоруси мало люблять природу. Їхня фантазія обмежена; в їх мало оповідаю про загробне життя, про з'явища надприродного світу, тоді як в українців надзвичайно розвинена фантазія і в їх уяві існує цілий світ надприродних явищ.

В поняттях громадських історія витворила між обома народами також великі різниці: у великорусів змагання тісно злити частини до купи в одне ціле, встановити панування загальної волі над особистою вилились у великоруській єдності родинного побуту і в перевазі ідеї „міра“ над особистою свободою, в неподільності родини, у спільній власті, в „тяглі“ сел і посадів у старовину, коли невинний одповідав за винного, працюючий робив за лінюха. Для українця нема нічого тяжчого за цей лад, і сем'ї українські діляться й відокремлюються, як тільки в членів їх про-

кидається потреба самотійного життя. Опіка батьків над дорослими дітьми здається українцеві незносним деспотизмом. Обовязкова спільність володіння землею і відповідальність особи перед „міромъ“ українцеві здаються неволею і несправедливістю. Громада в поняттях українців зовсім не те, що „міръ“ у великоросів: громада єсть добровільний збір людей; хто хоче—виходить¹⁾).

На-прикінці своєї статті Костомаров спиняється на відношенні українського народу до польського. Він вважає, що хоча українці стоять далі од поляків ніж од великоросів мовою, зате далеко ближчі до поляків народньою вдачею. Одначе поміж ними безодня, збудувати міст над якою—не видко змоги. Поляки і українці — це каже дві близькі галузки, які розвелися на різні боки: одні виховали в себе і зміцнили основи панства, другі—мужицтва, инакше сказати, одні являються народом глибоко-аристократичним, другі—глибоко-демократичним. Історія звязала поляків з українцями так, що значна частина польської шляхти єсть не що инше, як спольщені українці, — ті, що через щасливі для них обставини вибились понад масою. Тому й склався такий погляд, що польська народність єсть панська, а українська—хлопська, мужицька. Ця думка й досі, каже Костомаров, несвідомо панує навіть серед ліберальних і поступових поляків; навіть коли вони не думають панувати над народом і давити його матеріально, то без сумніву мріють про духовне панування, хочуть подавити й знищити українців духовно, зробити їх поляками, позбавити їх своєї мови, свого складу поняттів, усієї своєї народности,

¹⁾ Собрание сочинений Н. И. Костомарова, книга I, СПб., 1903, ст. 35-64.

включивши її в польську, що так яскраво виявляється в Галичині¹⁾. Цю статтю реакційний московський журнал „Русскій Вѣстникъ“ назвав „позорною“. Уже було згадано, що на початку 60-х років і в російській і в польській пресі, та навіть чужоземній, виявилось значне зацікавлення українським питанням, яке обмірковувалось здебільшого з погляду його ваги для російської та польської державности. Костомаров не раз брався за перо, щоб боронити українську справу проти наскоків з того і з другого боку, виступаючи в тій-же таки „Основі“ з статтями „Отвѣтъ на выходки газеты „Сzas“ и журнала „Revue contemporaine“, „Правда полякамъ о Руси“, „Правда москвичамъ о Руси“ та ин.

Виступив він і в тій справі, яка тоді дуже цікавила українське громадянство і здавалось йому одною з найважливіщих се про навчання в школі рідною мовою. Стаття ця надрукована в „Основі“, 1862 р. в квізї за травень під назвою: „Мысли южно-русса. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ“. В цій статті Костомаров доводить потребу навчання українського народу на його рідній мові. Він каже, що замієць поезій, повістей та комедій народові українському потрібні зараз наукові книжки, потрібні для найпершої освіти: граматки, священна історія, катехизис, витяги з поученій святих отців церкви і життя святих, -- то, що народ найбільше любить читати. Поруч з релігійними книжками вважав Костомаров потрібними книжки для ознайомлення з природою, арихметику, космографію, географію і взагалі популярні книжки з природознавства. Костомаров підкреслив у цій статті, що освіту треба подавати неодмінно рідною мовою,

¹⁾ Там-же. ст. 64-65.

бо як не дати народові способу вчитися рідною мовою, він стане вчитися чужою, і тоді з просвітою народу загине і народність наша.

Ця стаття викликала живий обмін думками на сторінках „Основи“ про потребу навчання в школі рідною мовою. З різних кутків України приси- лалися до редакції статті, автори яких доводили пильну і неминучу потребу вчити по школах українською мовою. Костомаров одержував багато листів з подякою за його виступ і з побажанням, щоб він узяв на себе видання таких популярних книжок, за які він писав у своїй статті. Тоді він звернувся через редакцію „Основи“ (IX-та книжка 1862 р.) з закликом до громади жертвувати гроші на видання книжок для народу й присилати рукописи для друку. На заклик обізвалося чимало людей й почало присилати гроші на руки Ко- стомарова. Присилали здебільшого з Лівобережної України, особливо з Харківщини, але ні одного карбованця не одержав Костомаров з Правобережжя, де вся інтелігенція тоді була польська. Між іншими зібрали певну сумму грошей й прислали Косто- марову на видання книжок київські семінаристи, а посилаючи гроші, написали Костомарову листа, в якому заявляли готовність ширити українські книжки і служити справі народньої освіти. На це відповів Костомаров листом, де між іншим писав: „Як постановлять вас пастирями, нехай кожний запечатає собі у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашими, і станете ви кріпкою сто- рожею народовій мові і народовій освіті. І коли-б то скрізь по семінаріях був такий дух, як у вас, не зломилася-б народности нашої ніяка в світі во- рожя сила во віки вічні. Пам'ятайте, панове, про слівця: дай Боже, щоб любов наша до рідної мови

не була похоже на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було. Щоб люде вас не звели, а щоб ані ради жінок і дітей, ані ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, ані ради страху архирейська не покинули ви мови рідної. Бо хто любить народ, той річ його любить, а хто каже, що любить народ, а річ його непа-видить, той бреше...¹⁾ Усього зібрано було коло 5.000 карбованців²⁾. Звідомлення про збір грошей і про свої видавничі плани друкував Костомаров у „СПБургскихъ Вѣдомостяхъ“ і в „Основі“. На ці гроші видав Костомаров у Петербурзі арихметику Ол. Кониського і оповідання з святого письма свящ. Стефана Опатовича. Ладилися до друку й інші книжки, але скоро настали не сприятливі обставини для видання українських книжок: міністр освіти Валуєв видав наказ, яким заборонялись популярні українські книжки. Костомаров держав решту грошей якись час у банку, а потім передав їх до Петербурзької Академії Наук із тим, щоб вони пішли на премію за найкращий українсько-російський словник. За це дуже нарікали земляки на Костомарова. Кілька разів зверталися до нього, щоб він дав ці гроші на українські видання, але він одмовляв усім. Звертався до його Драгоманов, прохаючи, щоб позичив із зібраних ним грошей на видання „Кобзаря“ Шевченка за кордоном і на видання євангелія в перекладі Куліша. Але Костомаров не згодився ні на те, ні на друге. Коли Драгоманов зауважив йому, що він-же сам збирався видавати на ці гроші євангеліє, Костомаров одповів, що він мав

¹⁾ В. Батуринскій. Къ біографіи Н. И. Костомарова, „Былое“. 1907, кн. X. ст. 90.

²⁾ М. Драгоманів. Народні школи на Україні. Женева, 1877, ст. 121.

на думці видавати в Росії, а за кордоном без дозволу Синоду друкувати євангелія не згоден¹⁾.

VIII.

Популярність Костомарова серед громадянства Костомаров перестає читати лекції в університеті. Мандрівки за кордон і по історичних місцевостях Росії й України. Зустріч з колишньою судженою в Києві. Археологічний з'їзд 1874 року. Одруження з А Крагельською-Кисель

Початок 60-х років—се був час найбільшої популярності Костомарова серед російського й українського громадянства, час найбільших симпатій до його. Ці симпатії виявлялись особливо під час його лекцій, на які сходились не тільки студенти університету, але збирався весь інтелектуальний Петербург. Се був час, коли до університетських аудиторій було вільно заходити всім, хто бажав послухати лекцій. Особливий тріумф випав на долю Костомарова в день університетського акту 8 лютого 1861 року. Він сказав промову про значіння Костянтина Аксакова, російського історика й публіциста. Коли скінчилася промова, слухачі винесли улюбленого професора з зали на кріслі. „Я ніколи не забуду, оповідає свідок цього моменту, того неперушено спокійного, серйозного виразу обличчя, який зберігав Костомаров, сидячи на своїм сидилиці по-над оточившою його юрбою. Це був той самий замислений погляд, ті-ж самі очі, звернені кудись у далечінь, з якими він читав і лекції. Так ніби все, що діялось коло нього, не робило на його найменшого вражіння. А тимчасом се була напевно найсвітліша

¹⁾ М. Драгоманів. М. Костомаров. Львів. 190, ст. 26—34.

й дорога хвилина в його житті¹⁾. З 1861 року Костомаров уже не читав лекцій в університеті. Наприкінці року в університеті петербурзькому сталися розрухи студентські, і начальство зачинило його на якийсь час. Тоді гурт професорів, а по-між ними й Костомаров, почав читати публічні лекції для всіх в залі міської думи. Лекції мали великий успіх, але дуже скоро припинились знов таки з причин політичних. За промову на одному літературному вечері уряд вислав у Ветлугу професора П. Павлова. Студенти комітету, який і влаштував лекції, постановили за-для демонстрації раптово припинити читання лекцій. Про се було заявлено публіці на лекції Костомарова. Але Костомаров не згодився перервати читання, і молодь його освістала. Вийшов скандал. На другій лекції сподівались нового заколоту, бо гадали, що станиться сутичка між прихильниками Костомарова й тими, що стояли за припинення лекцій. Тоді начальство само заборонило Костомарову читати. Міністерство залишило йому постійну платню ординарного професора, але до читання лекцій в університеті більше його не допускало. Після того кілька разів заходила мова проте, щоб вибрати його на катедру то в Київському університеті, то в Харківському, але кожного разу ставало на перешкоді його українство. В 1863 році Київський університет офіційально предложив йому зайняти катедру. Одночасно з тим звернулася до його й українська студентська громада з листом, в якому прохала прийняти Київську катедру. Міністерство спиняло справу вибору Костомарова на катедру, та й самі про-

¹⁾ А. Скабичевській. Памяти Н. И. Костомарова. Газета „Новости“, 1885, № 98.

фесори київські не дуже настоювали на виборі. Зате вшанував його Київський університет степеню доктора honoris causa — себ-то за наукові заслуги. Не мало пошкодило Костомарову і цькування його московською пресою після його статей в „Основі“. Історія з лекціями в міській думі дуже вразила Костомарова. Незаслужені докори й образи, яких довелось йому зазнати від частини студентства, того самого, що перед тим так захоплювалось його лекціями, наводили Костомарова на думки, що не слід дорожити симпатіями юрби, яка дуже легко може образити того, кого недавно возвеличувала, як що почує від нього голос правди, неприємний для її самолюбства. „Думська історія, каже Костомаров, зробила на мене глибоке вражіння і багато де-чого перемінила в моїх переконаннях¹⁾“. Він має тут на увазі ліберальну російську молодь, яка дуже легко піддавалась впливу тріскучих, але порожніх фраз і сама, проголошуючи свободу, не вміла шанувати чужих поглядів і переконаннів.

Влітку 1861 року з'їздив Костомаров разом з Кулішем за-кордон. Вони побували в Берліні, Липську, Нюрнбергу, Швейцарії, Мілані, Генуї, Ніцці, потім Костомаров, розлучившись з Кулішем, знов повернув до Швейцарії і звідти через Німеччину вернувся до Росії.

Подорожам Костомаров надавав велику вагу, особливо по місцевостях, звязаних з історичними споминами. Через те, їздячи за-кордон для відпочинку й лікування, він з особливою приємністю й інтересом оглядав міста старовинні, багаті на намятки минулого. В Росії-ж і на Україні він з'їздив майже всі цікаві з історичного погляду закутки. Літом 1862 року він побував у Вільні. Там

¹⁾ „Голосъ Минувшаго“, 1917, V-VI, ст. 261.

познайомився він з гуртком місцевих літераторів і вчених: з старим польським поетом, товаришем Міцкевича Одинцем, з польсько-білоруським поетом Сирокомлєю, істориком і етнографом білоруським Кіркором, з археологом графом Євстафієм Тишкевичем. Його запрошено було на засідання Археографічної Комісії, котра тоді ще (діло було саме на передодні польського повстання в краї) носила польський характер. Голова комісії гр. Єв. Тишкевич вітав його промовою по-польськи. В цій промові він вказав на заслуги Костомарова в слов'янській історичній науці, на безсторонність його праць, які торкались Польщі. Костомаров відповідав по-польськи, що дуже сподобалось присутнім, і за що його потім дуже докоряли російські новиністи. Костомаров одвідав і де-які околиці Вільни, цікаві з історичного погляду, як наприклад, руїни замку литовських князів в Троках. Після Вільни побував Костомаров у Пскові й Новгороді. Тоді вже заходився він коло історії цих двох північно-руських республік. Його приваблювали де-які риси минулого цих городів, їхнього державного устрою й їхньої культури. Він працював над історією Новгорода й Пскова цілий рік вже в 1863 р. надрукував свою працю під назвою „Сѣверно-рускія народоправства во времена удѣльно-вѣчевого уклада. Новгородъ. Псковъ. Вятка“ — у двох томах. Закінчивши з історією північних республік, взявся Костомаров за історію „Смутних часів“ у Московщині на початку XVII століття. Він працював над нею цілий 1863-й і дальші роки і тільки в 1866—67 р.р. видрукував її на сторінках „Вѣстника Европы“ — нового журналу, який тоді почав виходити, — під назвою „Смутное время Московскаго Государства“ (вийшло пізніше окремо в 3-х томах).

Працюючи над науковими дослідженнями історії, доводилось Костомарову не раз братися за перо публіциста, щоб обороняти українську справу од ворожих наскоків. Видавана відомим московським діячем Катковим реакційна газета „Московскія Вѣдомости“ почала в 1863 році справжній похід проти українства, називаючи українців „сепаратистами“ й зачіпаючи між иншим і самого Костомарова. Наш історик одповів у газетах „СПБ-скія Вѣдомости“ і „День“. Де-які його статті не були пропущені російською цензурою. Взагалі російська патріотична преса не дуже його долюблювала. Не подобалось росіянам те, що Костомаров у своїх писаннях не тільки не затушовував темних сторін минулого Московщини, але навпаки—яскраво показував усі лихі сторони, прояви і факти того минулого і критично ставився до різних легенд та вигадок, якими москалі прикрашували свою історію. Особливе обурення викликала стаття Костомарова про Івана Сусанина, де він доводив, що в історії цієї людини більше фантазії й вигадок, ніж дійсної правди. Так само обурювалися на нього й за статтю про князя московського Дмитра Донського, в якій він доводив на підставі наукових матеріалів, що цей князь не був ніяким героєм і лицарем.

Влітку 1864 року знову виїхав Костомаров за кордон, побував у Дрезні, Празі, Мюнхені, Зальцбурзі, Відні, проїхав Дунаєм до Білграда, звідти вернувся у Відень і поїхав до Остенде купатися в морі. Повернувшись в-осени до Петербургу, Костомаров знову взявся за історичні студії. В громадському житті, особливо українському, після оживлення початку 60-х років помітний став певний підупад, особливо як почалися заборони та репресії проти українського слова й його діячів.

Костомаров усе більше заглиблювався в свою науку і хоча не губив звязку з громадським життям, але все більше зосереджував свою увагу на історичній праці і віддавав їй усі свої сили. Працював він завзято, не жаліючи здоровля, не вважаючи ні на що. Часом робив перерву для мандрівки, здебільшого—з науковою такою метою і потім знову вертався до улюбленої праці. 60-ті роки—то був час найбільш продуктивної наукової праці Костомарова. Ці роки позначилися в його біографії не якимись перемінами в житті, не помітними подіями, але випуском одної по другій цілої низки видатних історичних праць.

Покінчивши „Смутное время“, узявся Костомаров за історію упадку польської держави в XVIII століті. Він працював в Петербурзькій Публічній Бібліотечі, їздив до Варшави, до Вільна. В 1869 році він почав друкувати свою працю у „Вѣстнику Европы“—„Послѣдніе годы рѣчи Посполитой“. Того-ж року вшанував його петербурзький університет, обібравши в число своїх почесних членів. Працюючи над історією Московщини й Польщі, раз-у-раз вертався Костомаров до української історії, розробляючи окремі її моменти чи епізоди. Так у 1868 році появилася його монографія „Гетманство Юрія Хмельницькаго“, а трохи згодом стаття „Южная Русь и казачество до возстанія Богдана Хмельницькаго“.

Літом 1871 року Костомаров зробив мандрівку по Київщині, побувавши в ряді місцевостей, які мають історичний інтерес. Разом з відомим українським етнографом Павлом Чубинським він побував у Корсуні і оглянув місце славної битви Хмельницького з поляками в „Крутому Яру“. Потім мандрівники поїхали в Чигирин, побували в Лебединському монастирі, в Мотронинському,

де почалася в 1768 році Коліївщина, в Жаботині, в Суботові. В околицях Чигирина, розмовляючи з селянами, Костомаров почув од їх різні перекази й легенди про Богдана Хмельницького й про Юрася Хмельниченка; пам'ять про старовину ще жила тоді в народі. З Чигиринщини повернувся Костомаров просто до Петербургу.

Через рік, в-влітку 1873 року, Костомаров зробив мандрівку на Запорожжя. Об'їхав усі пороги, побував на Хортиці, на Токмаківці, де була одна з січей, на могилі Івана Сірка в селі Капулівці, в селі Покровському, на місці якого стояла колись Нова-Січ. Через Катеринослав Дніпром поїхав Костомаров до Києва. Тут побув він кілька днів і довідався од Чубицького, що в Києві перебуває його колишня молода Алина Леонтівна, тепер по чоловікові Кисіль, що вона овдовіла, має троє дітей і проживає постійно в селі Дідівцях коло Прилук, а тепер приїхала в Київ для лікування. Спомини молодих літ прокинулись в душі Костомарова, йому захтілося побачитися з тою, яку він колись любив, і довідатися про її долю. Він написав до неї такого листа: „Випадково довідався я про Вас. Ми були колись дуже близькі одне до другого, тому вже 26 років назад. Гірка доля нас розлучила. Але ні Ви не були винні проти мене, ні я проти Вас. Ми можемо зустрінутися в цьому світі, хоче вже в старості, без найменших докорів за минуле, з повною повагою один до другого. Я виїзду з Києва, де був недовгий час. Як що, згадавши Ваші молодощі, знайшли не противним для себе побачитися зо мною, то я Вам скажу, що це було-б для мене найбільшою приємністю, і в такому разі напишіть мені пару рядків, а листа заадресуйте в Київ, на розі Жиланської й Кузнечної вулиці, професору універ-

ситета Володимиру Боніфатієвичу Антоновичу для Миколи Івановича Костомарова“. Алина Леонтієвна відповіла, що од щирого серця була-б рада його бачити, і того-ж дня у-вечері Костомаров явився до неї. Зустріч була і приємна і сумна. Костомаров покинув її юною дівчиною, тепер перед ним була немолода пані, слаба, мати трьох дітей. Коли ввійшов Костомаров, вона ледве встала, погано володіючи ногою через хворобу, щоб привітатися з ним. Вона простягла йому руку, а він припав до неї і як дитина залився сльозами. Зворушені діти вийшли до другої кімнати. Вона посадила Костомарова в крісло і промовила: „Що робити! життя проминуло! Ніякими слізьми не вернеш минулого!“ Костомаров попросив покликати дітей, щоб познайомитись з ними. Він провів цілий вечір в Алини Леонтієвни і прощаючись несподівано промовив до неї: „Підемо завтра вінчатися“. На це вона жартуючи відповіла, що тепер піст і вінчатися не можна. На другий день бачилися знову, і потім він виїхав до Петербургу, звідки зараз-же написав до неї надзвичайно чулого листа, називаючи її „своєю вічно дорогою, незамінною Алиною“. В Петербурзі він знову засів за роботу, працюючи тепер над „Русскою Исторією въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“. Ця напів-популярна робота не вимагала від його великого напруження; зважаючи на хворобу очей, він міг її навіть диктувати і залюбки віддавався їй. На весну 1874 року в його вже були готові перші чотирі випуски. Він поїхав до А. Л-ни в її маєток Дідівці біля Прилук і прогостював тут три тижні, втішаючись чарами української весни. В серпні він знову приїхав до Києва, щоб узяти тут участь в третьому археологічному з'їзді. Це був один з найцікавіших археологічних з'їздів, які коли впоряжались

у Росії. Він мав велику вагу для української науки. На йому виступив ряд українських вчених з докладами з української археології, історії й етнографії. Доклади Антоповича, Драгоманова, Житецького викликали великий інтерес. Для ілюстрації докладів про українську народню словесність було запрошено славного кобзаря Остапа Вересая. Костомаров читав реферат про „Княжу дружину“. Се вперше виступив він з університетської катедри в Києві після майже 30-літньої перерви. Присутні зробили йому овацію. На лекції була Алина Леонтіївна і тішилася ознаками тієї поваги, яку виявляв до нього учений світ. Після з'їзду Костомаров поїхав до Дідівців і пробув тут більш тижня. Вертаючись до Петербургу, він узяв з собою молодшу дочку Ал. Л-ни Соню, щоб одвезти її в Смольний Інститут.

В січні 1875 р. він тяжко заслаб на тиф. Під час його хвороби, коли він лежав непритомний, заслабла й померла його мати Тетяна Петровна. Він сам був на волосок од смерти, і тільки надзвичайні заходи лікарів і догляд друзів врятували його життя. Коли Ал. Л-на довідалась з присланої до неї телеграми, що Костомаров тяжко слабий, а мати його померла, зараз-же зібралась і виїхала до Петербургу. Не зразу її допустили до слабого, щоб його не схвилювати. Од його довго скривали про смерть матері. І тільки коли він вже значно одужав, відкрили йому сумну правду. Весною поїхав Костомаров разом з Ал. Л-ою в її Дідівці, і тут вони повінчались в маленькій сільській церкві 9-го травня 1875 року. Так з'єднався Костомаров на-прикінці віку з своєю судженою, але яке сумне було це спарування! Вірний образ своєї долі дав він у віршу, влучно названому— „В-осени—літо“:

Була мого віку в маї ти, моя зозуля:
 Де взялася шура-буря, холодом подула!
 Нас погнала, розігнала,—я один zostався;
 Пройшло літо, тогді знову я з тобою спіткався.
 Либоць літо повернулось: ти моя дружина—
 Та не та вже молодая весняна пташина!
 Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче,
 Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче.
 Не розцвіте моє серце, бо воно розбите!
 То не літо настояще, то в-осени—літо!

Та хоч минуло літо і не зазнав бідний Костомаров родинного щастя за-молоду, все-ж тепер на староцях, коли напосідали хвороби, коли він лишився без матері, яка його все доглядала,—тепер одружіння з Ал. Л—ою було все-ж таки немалим щастям. З цього часу і до кінця днів він не був самотній, його оточувала ласкою й повагою Алина Леоптієвна й її діти. З цього часу спокійно потекло його життя; осінь і зиму проводив він у Петербурзі, заглиблений в свої наукові студії, а весною виїздив у Дідівці. Дошкуляли тільки часті хвороби, які під старість усе більше давали себе знати, особливо хвороба очей, що часом довго позбавляла Костомарова змоги працювати самотійно, і тоді він мусів диктувати свої твори комусь із близьких знайомих. Час від часу він іще робив свої подорожі, але чим далі, тим важче це йому ставало. Влітку 1876 р. з'їздив він на Ладозьке озеро і звідав там стародавні монастирі в Коневці й Валаамі. Взагалі його вабили до себе стародавні святині, і разом з інтересом історика й археолога він задовольняв тут і свої релігійні почуття. Костомаров взагалі був людиною дуже релігійною і вельми шанував православну віру з її обрядами. Молитва була для нього живою потребою душі і

в ній він знаходив собі раду. Його духовником був о. Стефан Опатович, автор відомих „Оповіданнів з Святого Письма“, щирій українець-громадянин.

ІХ.

Царський указ 1876 року і публіцистичні виступи Костомарова в оборону українського слова. Література „для домашнього вжитку“.
Останні роки життя. Хвороба і смерть.

Перебуваючи в Дідівцях, він робив екскурсії в різні місця Лівобережжя, звязані з історією Гетьманщини, особливо з часів Руїни, над якою почав він працювати в кінці 70-х років¹⁾. Звичайно він їздив уже не сам, а вкупі з ким-небудь з приятелів. Разом з Т. Лебединцевим, пізнішим основателем і редактором „Кіевской Старини“ він з'їздив у Білу Церкву; з В. Горленком побував у Пирятині, Лубнях, на Соломиці, де бився Наливайко з ляхами, у Переяславі. Коли пізніше він почав працювати над історією Мазени, то побував у Батурині й Бахмачі—місцях, тісно звязаних з останніми роками гетьманування Мазени.

18 травня 1876 року російський царь Олександр II підписав таємний указ про заборону української літератури в Росії: заборонено було друкувати книжки українською мовою в Росії і ввозити друковані за кордоном. Автором цього закону був М. Юзефович,—той самий, що колись зіграв таку непоказну роль при арешті Костомарова в 1847 році. Заборона ця болюче вразила Костомарова. В листі до М. Драгоманова од 8 січня 1877 р. він гірко

¹⁾ В 1879—80 рр. на сторінках „Вѣстника Европы“ друкувалася його монографія „Руина. Историческая монографія. 1663—1687. Гетманства Бруховецького. Многогрішного и Самойловича“

нарікає на „Юзефовичівський закон“, називає його варварським, хоча при тім висловлює надію, що заборона раніше чи пізніше буде скасована ¹⁾).

На самому початку 80-х років російський уряд зважаючи на голоси своєї-ж адміністрації про те, що репресії проти українського слова не дають бажаних наслідків і тільки дражнять навіть умірковані українські круги,—ніби трохи попустив, ніби дав якусь пільгу вкраїнському письменству. Бачучи це хитання уряду в справі дозволу вживати українське слово в письменстві і бажаючи переконати його, що вільне вживання українського слова в письменстві і навіть у школі не тільки не шкодить державним інтересам, але навпаки, допомагатиме культурному розвитку народних мас, Костомаров виступив з цілою низкою статтів по російських журналах, обороняючи українське слово і літературу ²⁾).

В цих статтях він значно звужує межі і завдання українства. Він стає на тому, що російська мова може цілком задовольнити культурні потреби освіченого українського громадянства, але ніякої, мовляв, шкоди не буде для російської мови, як що поруч буде існувати й розвиватися українська література „для домашнього вжитку“, себ-то для потреб простого люду і для озноування культурних верств з народнім життям. „Наша українська література, пише Костомаров в одній з своїх статей, єсть виключно мужицька, бо й народу українського, опріче мужиків, можна сказати не зосталося. А через те література ця

¹⁾ М. Драгоманів. М. І. Костомарів. Львів, 1901, ст. 28—29.

²⁾ „Малорусское Слово“ у „Вѣстн. Европы“, 1881, кн. 1, „Украинофильство“ в „Рус. Старинѣ“ 1881, кн. II, „Задачи украинофильства“ у „В. Европы“, 1882, кн. 2.

мусить торкатися виключно мужицького коругу". А коли так, то нема чоґо перекладати на українську мову ні Байрона, ні Міцкевича, як це робили де-які сучасні письменники вкраїнські, не треба вигадувати й виковувати нові слова й вислови, незрозумілі народові, а треба писати для народу популярні книжечки з вселюдської науки, щоб подати йому потрібні знаття й розширити його умовий коруговид. Твори-ж красного письменства треба писати народньою мовою і з народнього життя, щоб дати змогу освіченій інтелігенції ближче пізнавати духове життя народу, його цобут і потреби. Ставлячи такі вузькі межі для вкраїнського письменства, Костомаров, певна річ, мав на увазі досягнення практичної мети— скасування або хоч полекшення цензурних заборон для вкраїнського слова. Та й проти таких скромних домагань виступили де-які російські журналісти, доводячи непотрібність і шкідливість українського письменства. Костомаров мусів дати їм друковану одсіч.

За таке звуження української справи, за вмещення ваги й меж українського письменства, дуже докоряли Костомарова земляки, починаючи Драгомановим, який закидав йому „не зовсім достойний і незручний опортунізм“, і кінчаючи Єфремовим, який бачить в переході од боротьби за громадсько-політичні ідеали (Кирило-методіївське братство) до „печерного“ істнування (видання книжок для народу і збірання етноґрафічних матеріялів)— сумну атрофію, тяжкий запепад; в особі Костомарова, в його писаннях, українофільство, каже д. Єфремов, „своєю половинчатістю, острахом перед рішучими кроками та звужуванням сфери власної компетенції підтинало своє живу-

ще коріння, і через те не могло мати ніякого впливу й на сучасне громадянство“¹⁾).

Одначе, судячи ці писання Костомарова, не треба забувати, що він мав на увазі строго практичну мету: примирити уряд з українством, або, як влучно висловився Драгоманов— „одурити москаля“. Ледве можна допустити, щоб Костомаров, який сам колись перекладав Байрона на українську мову, який писав публіцистичні статті в „Основі“ по-українськи,—міг з твердого переконання виступати проти поширення меж українського письменства. Йому хотілося переконати російський уряд в нерозумності й шкідливості заборони української літератури. Він щиро бажав, щоб поширилась і побільшилась популярна література для народу, вмовляв письменників братись до писання таких книжок і думав, що переклади з Байрона, Шекспіра та других світових авторів, доступні тільки невеличким кругам з освіченої громади, одтягають літературні сили од більш корисного діла—складання популярних книг для народа. Що Костомаров, висловляючи такі думки, виходив не з принципіальних, але з чисто практичних мотивів, доказує те, що він мав на увазі сумні обставини російської України, а для Галичини вважав потрібним як найширше вживання рідного слова в усіх галузях письменства і науки.²⁾

Своєї мети перейняти російський уряд і російське громадянство—досягти Костомарову не пощастило, та й трудно було-б цього сподіватись. Виявлений в цих статтях опортунізм тільки пош-

¹⁾ С. Єфремов. Фатальний вузол. Київ, 1910, ст. 83-84.

²⁾ Див. його лист до В. Барвінського: Записки Наукового тов. імени Шевченка, т. 126—127, ст. 98-99.

кодив повазі Костомарова в очах українського громадянства.

Останні роки свого життя Костомаров дуже слабував. Він рано постарівся й виглядав старішим од своїх літ, погано бачив, не дочував. Замолоду він мав дуже добре здоровля й загартував його, призвичаївши себе легко переносити холод, купатись до пізньої осені, одчиняти в своїй хаті вікна зимою. Але ці звички на старощах почали шкодити, він часто застужувався, слабував на шлунок. Йому лікарі забороняли багато читати й писати, щоб не втомляти слабкі очі, але старий вчений не міг жити без роботи й не зважав на лікарські заборони. Здібність до праці й дивовижну пам'ять він задержав до останку: він міг цитувати на-пам'ять дословно цілі акти, умови, уривки з літописів та історичних праць; памятав безліч поезій не тільки українських, але й російських, польських та інших чужомовних письменників, — хоча-б читав їх кілька десятків років перед тим. А особливо добре знав він на-пам'ять українські народні пісні й думи з усіма їх варіантами. Проф. О. Бодянецький на своїх лекціях запевняв, що Костомаров знає на-пам'ять усі українські народні пісні; до певної міри це була правда, — рідко якої пісні він не знав.¹⁾

Природня жвавість вдачі, гумор і дотеп не покидали його до останку. Тільки що різні дивацтва, наприклад, звичка дуже коверзувати вдома що-до їжі, одягу, температури в хаті і т. и. ще дуже збільшилися і таки добре дошкуляли його домашнім. Костомаров любив, коли бував у гуморі, писати до приятелів жартовливі листи старословянською мовою, якою він володів артистично.

¹⁾ Д. Мордовцевъ, Рус. Ст. 1886, II, ст. 658.

Такі листи писав він колись до Куліша, а в останні роки життя писав їх до Мордовця, з яким взагалі любив проводити час, розмовляючи на історичні та літературні теми. З ним він робив частенько прогулки по місту, не вважаючи ні на яку погоду, ні на холод, ні на дощ.

Навіть коли хвороба приковувала його до ліжка, він не переставав цікавитися новинами української літератури; коли не міг сам читати, прохав, щоб йому читали вголос, робив свої уваги й часто диктував рецензії, а то й цілі статті з приводу нових українських виданнів. Велику уважність справив йому початок видання місячника „Кіевская Старина“, присвяченого українознавству. Він писав рецензії на його перші книги, сам взяв участь в ньому і з надзвичайним інтересом одержував кожну нову книжку журналу: тоді зараз же одкладались на бік всі інші початі читанням книжки і він приймався за „Кіевскую Старину“. ¹⁾

Він близько інтересувався редакційними справами, матеріальною стороною журналу і, не вважаючи на хвороби і на втому, провадив жваве листування з редактором „Кіевской Старини“ Ф. Лебединцевим. Довідавшись, що редакція не хоче друкувати повісти Ів. Левицького „Старосвіцькі батюшки та матушки“ в українському оригіналі, мотивуючи тим, що повість могла би розхолодити читальників журналу, які по українському не вміють, Костомаров пише: „Кого-ж могла одбити повість од Вашого журналу? Хіба таких як Юзефович і Піхно з братією?“ І Костомаров запевняє Лебединцева, що надрукування повісти було-б

¹⁾ В. Л. Беренштамъ. Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни Н. И. Костомарова. „Кіевская Старина“, 1885, VI, ст. 227.

дуже корисне для журналу, бо привабило-б до його ще більше української публіки. Коли-ж „Старосвіцькі батюшки та матушки“ появилися таки в журналі на російській мові (тільки з українськими розмовами дієвих осіб), Костомаров поставився до цього зовсім негативно. ¹⁾

Костомаров не раз висловлював в останні часи життя намір написати популярну історію України для народу українською мовою; але цьому наміру не судилось бути здійсненим; він написав за те історичну повість з часів гетьманування Дорошенка—„Чернігівка“; спочатку хотів написати всю її українською мовою, але видав її по-російськи, залишивши тільки українські розмови дієвих осіб повісти. Не вважаючи на свої хвороби, Костомаров старався брати участь в літературно-громадських справах, особливо українських. В надолісті 1878 року він взяв участь в ушануванні петербурзькою українською громадою 35-літніх роковин смерті батька української повісти Григорія Квітки. ²⁾ Він не пропускав ніколи традиційних панахид по Шевченкові в Казанському соборі й святочних зборів громади в сей день.

В-осени 1881 року, коли Костомаров переходив вулицю на Василівському Острові, на його наскочив ломовий візник; голоблею вдарено його в голову й скривавлено. Одначе пригода ця не вплинула на здоровля і він ще з'їздив на Кавказ, щоб взяти участь в Археологічному з'їзді в Тифлісі. На цьому з'їзді Костомарову роблено великі овації, а присутній на з'їзді славний німецький учений Вірхов сказав на його адресу дуже теплу промову.

¹⁾ В. Даниловъ. Матеріали для біографіи Н. И. Костомарова. „Україна“, 1907, XI—XII, ст. 238—239.

²⁾ Д. Мордовцевъ. Н. И. Костомаровъ въ 1875—1885 годахъ. „Русская Старина“, 1885, кн. XII, ст. 659—662.

На початку 1884 року знов трапилось з ним таке-ж саме нащастя: знов налетів на його на вулиці візник і збив його з ніг. Його підняли неприємного з бруку й завезли до-дому. Цей випадок мав уже гірші наслідки. Костомаров став дуже кашляти; до цього прилучилася тяжка хвороба шлунку, яка знесилювала кволий уже організм. Память почала, слабшати. Весну і літо 1884 провів Костомаров на Україні в Дідівцях, але це не поправило його здоровля; він повернувся в-осени до Петербургу недужим і вже не виходив з-під лікарської опіки, слабуючи на груди та на шлунок. Зрідка міг він виходити з дому, щоб працювати по архивах, але здебільшого мусів сидіти в хаті. Працювати можна було тільки уривками, коли не дуже дошкуляла хвороба. Він переглядав де-які свої давніші твори й виправляв їх до нового видання. Весною 1885 року йому зробилося зовсім погано. Після Великодня він уже не міг підвестись з ліжка і всі сподівались, що він скоро помре. Гурток близьких приятелів-земляків по черзі сидів день і ніч біля ліжка хворого вченого. Ранком 7-го квітня Космаров помер, не гублячи свідомости майже до останньої хвилини.

Поховано Костомарова в Петербурзі на Волковому кладовищі. Ховала його вся українська колонія петербурзька й багато росіян. Студенти несли на собі важку металеву труну на протязі більш як десятиверстної дороги; до похорону наспіли з усіх більших міст України телеграми й покладено силу вінків. Над могилою промовляли українці, представники трьох поколінняв: од його сучасників—Данило Мардовець, далі—Юрій Цвітковський і Мартарій Галін.

В чужому, холодному Петербурзі спочили останки великого вкраїнського історика. На висо-

кому мармуровому пам'ятнику хресті вибито російський напис: „Николай Ивановичъ Костомаровъ. 1817--1895“. Чи не пора тепер подумати й подбати про те, щоб перевести тіло великого історика на рідну Україну?

Х.

Ідея народности в творах Костомарова. Відносини між етнографією й історією. З заслуги Костомарова перед українською історіографією. Його погляди на нерозривність українського історичного процесу. Хибки його історичної ідеології. Костомаров, як автор творів красного письменства.

Початок наукової діяльності Костомарова припадає на ті часи, коли в поняттях вчених людей в Росії і на Україні на перший план виступає ідея народности. Під впливом західно-європейського романтизму, який знайшов собі на початку ХІХ століття живий відгук в слов'янських землях, на Україні прокидається живий інтерес до народної поезії, в якій бачили живий образ минулого, дзеркало історичного життя народу. Починаючи збірником українських дум кн. Цертелєва в 1819 р., іде цілий ряд видавців творів народної поезії: в р. 1827 М. Максимович випускає „Малоросійскія народныя пѣсни“, в 1833—38 рр. І. Срезневський свою „Занорожскую Старину“, в 1834 році М. Максимович видає „Украинскія пѣсни“, а в 1838 році П. Лукашевич— „Малоросійскія и Червопорусскія думы и пѣсни“. Досліджуючи народну поезію, вчені переходили до спеціально історичних студій, шукаючи наукового в'яснення моментів, які знайшли відбиток в піснях народніх. Так перейшли од етнографії до історії М. Максимович, П. Куліш, а пізніше й М. Драгоманов. Цією дорогою пішов і Костомаров. Він почав свою працю з

архівних студій — задумавши написати історію Острогожського драгунського полку. Але скоро його перестали задовольняти сухі документальні джерела, в яких одбилася тільки адміністративна, військова, зверхне-політична історія. Його починає цікавити сіра народня маса, за яку майже не згадувалось в старинних актах і шнарґалах, але яка творила історію й яка полишила живі пам'ятки минулого в утворах народньої словесности. Поставивши собі, як ми знаємо з попередньої біографії, питання: „чому по всіх історіях говорять про визначних політичних діячів, часом про закони, інституції, але неначе лехковажать життя народньої маси? Бідний селянин, хлібороб-робітник неначе не існує для історії! Чому історія не каже нам нічого про його побут, духове життя, його почуття, прояви його радощів і смутку?“—Костомаров рішає, що історію треба досліджувати „не тільки в мертвих літописах і записках, але і в живому народі“. От чому він так широко користується в своїх працях творами народньої поезії, стараючись вгадати по них не тільки дух і характер певної доби, але й образи історичних діячів, по скільки пам'ять про них збереглася в піснях та думах, навіть певні історичні моменти. Архівні студії йдуть у нього поруч з збиранням творів народньої поезії й дослідженням їх.

Пізніше, в своїй лекції „Объ отношеніи русской исторіи къ географіи и этнографіи“ (1863 р.) Костомаров сформулював свої погляди на відносини між історичною наукою й етнографією: „Історія, каже він, стосуючись певного народу, має своєю метою з'ясувати хід життя народу; одже предмет її мають бути способи й форми розвитку сил народньої діяльности в усіх сферах, в яких виявляється життєвий процес людських гро-

мад. Етнографія малює життя народу, який вже дійшов до певного ступня історичного розвитку“¹⁾. Таким чином між двома науками єсть тісний зв'язок: щоб зрозуміти історичне минуле народу, треба ясно уявити собі цей народ в його сучасному розвитку, і навпаки—етнографічне змалювання існуючого образу народу не може мати сенсу, як що ми не будемо знати, що привело народ до цього стану, через що він зробився таким, а не іншим. Етнограф повинен бути сучасним істориком, так само як історик своєю працею викладає стару етнографію. Збирання матеріялу, вибір його і оброблення в обох науках мають повну аналогію. Збирання етнографічних фактів є тим самим, що збирання актів і літописів для історика; як тут, так і там у самім збиранню ще нема науки, і там і тут та сама дорога до неї. Той ще не етнограф, хто помітив і описав якісь прикмети реального народнього побуту, як також і не історик іще той, хто викрив і виказав щось, що існувало й діялося в минулому. Щоб бути істориком або етнографом, треба, щоб і той і другий мали головним своїм науковим предметом духовний бік народнього життя, щоб здобутки їх наук підходили під зрозуміння народнього духа.

Така постановка історичної проблеми, говорить проф. М. Грушевський²⁾, була великим кроком вперед в порівнянні з старою історіографією: раніше головним предметом дослідів історика були воєнні подробиці, посольські переговори, придворні інтриги, династичні суперечки і відносини; тепер це, на думку Костомарова, має відійти на

¹⁾ Собраніє сочиненій Н. И. Костомарова. Кн. I, Спб. 1903, ст. 719.

²⁾ Українська історіографія і М. Костомаров. Літ. Н. Вістник, 1910, V, ст. 217.

долю археологів, а історики мають цікавитись оцим матеріалом і користуватися з нього по-стільки, по-скільки вони пояснюють моральну організацію людей, про котрих говоряться, суму людських поняттів і поглядів, мотивів, що водили людськими ділами, забобони, що їх звязували, стремління, які ними панували, фізіономію їхнього громадянства. Не те важно для історика, як носили кафтан в тім або иншим столітті, або як звязували голову жінки, а те, що ці прикмети зверхнього життя відкривають нам з світу внутрішнього, духовного. Все людське не повинно бути чужим історикові. воно має вагу для нього більш або менше, на скільки воно служить для зрозуміння психології минулого. От чому не раз трапляється, що докладні і в добру систему зведені описи колишнього побуту нічого не лишають по собі і не будять інтересу в читачеві, і він волисть краще звертатись до перших джерел. Се через те, що тут археологія хоче заступити історію, а історія заскакує в область археології і—розуміється—нещасливо. Археологія повинна лишатися сама по собі, історія—сама по собі. Мета археології—дослідження минувшости людського побуту й річей, мета історії—дослідження життя і людей. Поставивши задачею історичного знання життя людської громади, себ-то народу, історик тим самим стає в як найтісніші відносини до етнографії, яка працює над народом в його сучасному стані¹⁾.

В цьому погляді Костомарова на етнографічний матеріал як на джерело, що поясняє дух і смисл певної історичної доби, відомий російський учений Пипін добачає трохи чи не характернішу прикмету історичних праць Костомарова.

¹⁾ Собр. соч., I, ст. 721.

„Коли-б ми схотіли, каже він, з'ясувати коротенько прикмету історичних творів Костомарова, ми повинні - були-б сказати, що його переважно вабило змалювувати народній елемент в історії, пояснювати народне історичне право. Він не був чужий впливам німецької історичної школи, як і взагалі був ознайомлений з ходом західньої історіографії, але в його історичному прийомі помітні риси, яких не було в інших наших істориків, його сучасників. Ні в кого з них не було таких живих інтересів, як у Костомарова, племінні фактори історії, значіння народу, як основи руху, стремління збагнути думи і характер народніх мас, про яких частенько забували. Костомаров не був істориком установ, як Солов'йов і Кавелін, не був і містичним теоретиком народности, як К. Аксаков,—він дошукувався живого народу, з його стародавніми звичаями. Досліди чисто етнографічні завжди йшли в нього поруч з роботою історичною; од початку його діяльності і до кінця його вабило з одного боку до архивів, до документальних свідоцтв минулого, з другого—приваблювала історія побутова, історія звичаїв, нарешті—самий народ, у якого він підслухував пісню та історичні перекази“¹⁾.

Перед Костомаровим українська історія була майже зовсім не розроблена, перебувала, можна сказати, в хаотичному стані, була заступлена силою вигадок, передвзятих, фіктивних гіпотез, фантастичних вигаданих тез,—цілу масу котрих містила в собі улюблена, в свій час поширена в списках і нарешті видрукована „Історія Руссовъ“, автором котрої довгий час уважався архієпископ

¹⁾ Історія русской этнографіи. Томъ Ш. Этнографія малорусская. Спб. 1891, ст. 155—156.

Георгій Кониський¹⁾. Попередникамп Костомарова були властиво тільки Д. Бантиш Каменський, автор „Історіи Малої Россіи“ (1822 р., пізніші видання 1830 і 1842 р.р.), цінної тільки з того погляду, що автор використав значний архивний матеріал, і проф. М. Максимович; який багато зробив для української етнографії й історіографії. Але він, по його власному признанню, „тільки одточував цеглини для майбутньої історії України“, Костомаров пішов по стопах Бантиша-Каменського, збираючи й видаючи архивні матеріали, на підставі яких писав він і свої історичні монографії. Ці видання, як каже новіший український історик, на довгі ще часи полишаться скарбницею, до якої мусить звертатися кожний дослідник новішої історії України²⁾.

Головну увагу свою звернув Костомаров на козацький період нашої історії, тому що тут, на його думку, найбільш яскраво визначились творчі сили українського народу, тут народ старався втілити в життя ті форми політичного й соціально-економічного ладу, які він уважав за найкращі, за ідеальні. Але він ясно уявляв собі історичну еволюцію українського життя, як один неперервний процес од початків історичного життя й до новіших часів. Всупереч офіційній російській історіографії, яка робила володимиро-московське життя безпосереднім продовженням старокиївського, Костомаров у своїх працях підкреслював органічний зв'язок з київським періодом пізнішої литовсько-польської й козацької доби українського життя,

¹⁾ В. Антоновичъ. Костомаровъ какъ историкъ. Київ. Ст., 1885, V, ст. ХХХ—ХХХІ.

²⁾ Ів. Крип'якєвич. Археографічні праці М. Костомарова. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. т. 126—127. ст. 105

натомісць бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським і поясняв його впливами Татарщини. В дусі політичних ідей Кирило-Методіївського братства, що ставило ідеалом словянської держави будучого устрій федеративно-республіканський, Костомаров в минувшні українського народу підкреслював ці прояви народоправства й федеративности, бачив їх в повнім розвитку серед життя Київської Русь, всього домонгольського життя і пізнішої козаччини ¹⁾).

Однак хоча Костомаров й піднявся вище казенно-традиційних поглядів на історичну схему України й Московщини, проте зовсім увільнитися від старих історичних поглядів йому не вдалося. Як каже проф. М. Грушевський, ідеї політичної й національної єдності не втратили повної влади над автором „Двухъ русскихъ народностей“. Дві „руські народности“ зливались в очах Костомарова в вищу національну єдиність „русского народа“, і це впливало не тільки на його погляди на завдання українства (наприклад, на ті обмежені границі, які він ставив українській культурній роботі), а вносило неясність і в історичне освітлення української минувшни. Для нього, як і для старої історіографії, політична українська історія кінчилася з об'єднанням українства з Росією. В своїх характеристиках української народности Костомаров натискає на нездатність її до політичного життя: український індивідуалізм тягнув до федералізму, але не зміг вповні організувати його; українська „свобідна стихія приводила або до розкладу громадських звязків або у вир

¹⁾ М. Грушевський. Укр. історіографія і М. Костомаров. Літ. II. Віст., 1910, кн. V, ст. 220.

змаганнів, які вертіли колесом народне історичне життя“ Через те українське плем'я мусіло „зійти з сцени і уступити першенство другому“,—вєлькоруському, з його практицизмом і політичним тактом, що дало йому змогу створити єдиновластну сильну державу. Ці теоретичні погляди, що являлися виразним пережитком старої історіографії, плутали самим очевидним образом покійшого історика там, де на сцену виходили відносини цих обох племен. Його виклад історії козаччини, не вважаючи на великий артистичний оповідальний хист автора, робить власне вражіння отсього „виру змаганнів“, „колеса“, в якому безвихідно і хаотично крутилося українське життя. ¹⁾

Та проте, не вважаючи на ці хиби ідеології Костомарова, його твори мали величезне значіння для пробудження інтересу до рідної історії й розвитку національної свідомости на Україні і в Галичині. Цілі покоління виховувалися на творах Костомарова і вчилися з них любити свій народ й його минуле. Причиною великої популярности історичних писаннів Костомарова була не тільки їх наукова вага, але й талант художнього малювання, яким у високій мірі володів покійний історик. Сам стараючись ознайомитись до найменших дрібниць з побутом і життям певної доби, стараючись увійти в саму глибину її світогляду, Костомаров умів відтворювати блискучі образи минулого життя, малювати яскраві історичні портрети. Він жив у світі історичного минулого, за-для нього були живими фігурами всі оті Хмельницькі, Брюховецькі, Разіни, з ними він розмовляв як з живими, вони ввижались йому в натхненних га

¹⁾ М. Грушевський, Укр. історіографія і М. Костомаров. Літ. Н. В. 1910, кн. V, ст. 223.

люцінаціях. Костомаров почував потребу в живих образах. Він не міг обмежитися сухим історичним фактом, йому хотілося наглядно показати цей факт, уявити його в живій обстанові. В ньому викликала справжній ентузіазм талантовите малювання старовини або історичних типів в мистецтві. В. Беренштам оповідає, як він, за місяць до смерті, знесилений хворобою, велів нести себе на виставку і довго милувався новою тоді картиною Реніна „Іван Грозний після замордування сина“, знаходячи, що на ній художне змальовано характер Грозного і його душевний стан в цей трагичний момент. Коли його слабого, стогнучого од тяжких нападів хвороби, вивозили гуляти по-над Невною, досить було звернути його увагу на історичні будинки на набережній, і він одразу оживлявся, наче забував свої болі і починав балакати про звязані з цими будинками особи і події. Сам артист-художник в душі, Костомаров надавав художню форму і своїм історичним дослідям. Говорячи про заслуги Костомарова, як історика, В. Антонович підкреслює цю рису в малюванні історичних подій, художність, якою захоплювалися усі читачі його творів. „Сполучення в талані Костомарова цих рис, каже Антонович, було тим щасливим випадком, який рідко можна бачити в науковому історичному світі. Серед діячів європейської історичної науки тип найбільш близький до того, який виявляв з себе наш історик, можна, здається, вбачати в Огюстені Тьєрі. Та сама ерудиція і вміння добувати матеріял з сирої маси, та сама строга наукова критика і художність в малюванні історичних епізодів“ . ¹⁾

¹⁾ В. Антоновичъ. Костомаровъ какъ историкъ. „Кіев. Ст.“, 1885. V, ст. XXVII.

Костомаров займає певне місце і в історії українського красного письменства. Талановитий художник в історичних своїх творах, він в своїх поезіях і драматичних спробах не виявив особливого хисту. Надуманістю і риторикою віє од більшости його поезій, і тенденція панує в них над безпосереднім чуттям. Та все-ж таки, як справедливо завважає новий історик українського письменства, не маючи великої цінни художньої, твори Костомарова „цікаві яко ознака тієї поворотки, що від безкритичного напрямку українських романтиків, од їх гірких жалів за минулим та повної безпорадності в сучаснім приводить потроху до вогневої музи Шевченка з її наскрізь соціальною поезією, що все українське письменство на новий справила шлях. Костомаров більш од своїх попередників уміє вже зміркувати і зважити старовину й сучасність і знаходить потроху нові мотиви для рідної бандури“¹⁾.

Як-би не оцінювати степеня художньої ваги поезій Костомарова, в усякому разі вони заслуговують признанки, як одні з перших спроб ввести в українську літературу мотиви сучасної європейської поезії і подати в перекладі на рідну мову твори таких поетів, як Байрон і Міцкевич. В своїх драматичних писаннях Костомаров старався змалювати в художній формі ті або інші моменти з української історії; з них трагедія „Переяславська Ніч“ має не аби-яку літературну вартість, признану як давнішими, так і теперішніми критиками. Найвидатніша річ з усієї історичної белетристики й драматургії Костомарова—це його російсько-українська повість „Чернігівна“, в якій

¹⁾ С. Єфремов. Історія укр. письменства. К. 1917 ст. 221.

дуже яскраво змальовано відносини між українцями й москалями в другій половині XVII віку

І наукові, й публіцистичні, й художні твори Костомарова, різносторонність і інтенсивність його науково-громадської діяльності свідчать про дуже складну його психичну організацію, про світлий, широкий розум і гаряче серце. Все це було віддано на службу рідному народові, і за це ім'я Костомарова займає одно з перших місць в пантеоні великих снів українського народу.

Д ж е р е л а.

Головним джерелом для біографії Костомарова служить його Автобіографія, надрукована в 1885 році в журналі „Русская Мысль“, а в повнішій редакції у виданні „Литературное наследіе П. П. Костомарова“, СПб. 1890.

Випущені в цьому виданні розділи було видруковано пізнішо: IV-й розділ—у „Вѣстн. Европы“, 1910, VIII-й в „Голосъ Минувшаго“, 1917, кн. V-VI; IX-й—в „Юбилейномъ Сборникъ“ Літературного фонду, 1909.

Окрім того подають матеріял до його біографії її характеристики такі праці: 1).

Барвінський О. Л. Погляди М. Костомарова на задачі української інтелігенції її літератури. „Записки Наукового Товариства імени Шевченка“, 1918, т. 125—126.

Батуринський В. Къ біографіи П. П. Костомарова. „Былоє“, 1907, кн. X.

Беренштамъ В. Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни П. П. Костомарова. „Кіевская Старина“, 1885, кн. VI.

Бѣлозѣрская Н. А. П. П. Костомаровъ въ 1857—1875 гг. „Русская Старина“, 1886, III.

Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров. „Літературно-Науковий Вістник“, 1910, кн. V.

1) Подаємо в алфавитному порядку.

Грушевський Ол. Маловідома стаття Костомарова з 1846 року. „Записки Наук. тов. ім. Шевченка“, у Львові, 1907, кн. 79.

Грушевський Ол. Нові матеріяли до біографії М. Костомарова. „Записки Українського Наукового Товариства“, Київ, 1908, кн. I.

Д. К. М. Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ, „Київ. Старица“, 1891, кн. VII.

Даниловъ В. Матеріали для біографіи Н. И. Костомарова. „Україна“, 1907, кн. XI—XII.

Драгоманов М. М. I. Костомарів. Життєписний очерк. У Львові, 1901.

Житєцкій И. Профессорская дѣятельность Н. И. Костомарова. „Голосъ Минувшаго“, 1917, кн. 5—6.

Жученко М. Н. И. Костомаровъ и его историко-литературная дѣятельность. „Украинская Жизнь“, 1915, кн. 5—6.

Зайцев П. „Книги битія“ як документ і твір. „Наше Минуле“, 1918, кн. I.

Корсуновъ Александръ. Н. И. Костомаровъ. „Русскій Архивъ“, 1990, кн. 3.

Костомарова А. Л. Изъ воспоминаній о Н. И. Костомаровѣ. „Вѣстникъ Европы“, 1910, кн. VI—IX.

Крипякевич Ів. Археографічні праці М. Костомарова. „Записки Наук. тов. ім. Шевченка“, 1918, кн. 125—126.

Кулишъ А. Нѣсколько встрѣчъ съ Н. И. Костомаровымъ. „Київ. Ст.“, 1885, кн. VI.

Кулишъ П. Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ, „Новь“, 1885, кн. IV, № 13.

Матеріали до історії Кирило-Мефодієвського братства. „Збірник пам'яті Т. Шевченка“. Видання Українського Наукового Товариства в Києві. Київ, 1915.

Мордовцевъ Д. Л. Н. И. Костомаровъ въ постѣднїя десять лѣтъ его жизни. „Русская Старина“, 1885, XII і 1886, II.

Неслуховскій Ф. Изъ моихъ воспоминаній. „Историческій Вѣстникъ“, 1890, кн. IV.

Памяти Н. И. Костомарова: 1) Краткій очеркъ жизни и дѣятельности К—ва. 2) Библиографическій указатель сочиненій К—ва—Ф. Д. Николайчика. 3) К—въ, какъ историкъ—В. Б. Антоновича. 4) К—въ, какъ этнографъ—В. П. Науменка. „Кіевская Старина“. 1885, кн. V.

Русовъ А. Костомаровъ въ Харьковѣ. „Харьковскій Сборникъ“, 1891 ¹⁾

Найповніший бібліографічний покажчик творів Костомарова надруковано в „Литературномъ наслѣдіи“.

Історичні монографії Костомарова й деякі статі видано останній раз „Обществомъ для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ“ в Петербурзі у 8 книгах, під назвою „Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова“, куди ввійшли 21 том попереднього видання (рр. 1903—1906). Окремо видана тим-же товариством „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“ (3 томи, Спб. 1912—13). Важніші монографії Костомарова по історіі України видано у Львові в українському перекладі в серіі „Руської історичної Бібліотеки“ (Дві руські народности, Федеративні засновники, Нарис народньої історії, Богдан Хмельницький, Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького, Руїна, Мазепа і Мазепинці), а його „Історія України в жителісах визначніших її діячів“ видана 1918 р. у Львові другим, ілюстрованим виданням.

Українські твори Костомарова (поезії й драматичні твори) видано 1875 р. в Одесі під назвою „Збірник

¹⁾ Інші джерела зазначено в примітках під текстом.

творів Ієремії Галки" (стор. 356), а р. 1906 у Львові у виданні „Руська Письменність. Т. IV. Твори А. Метлинського і М. Костомарова. Видання товариства „Просвіта“. Тут зібрано все, що коли було писано Костомаровим на українській мові.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	3
I. Батьки Костомарова. Молодий вік. Наука в пансіоні Ге. Трагична батькова смерть і її тяжкі наслідки для сина. Гімназія	5
II. Харківський університет. Наукові інтереси Костомарова. Служба в ахтирському полку. Костомаров вертається до наукових студій. Захоплення народньою словесністю. Перші літературні спроби. Знайомство з українськими літераторами. Дисертація „о причинах и характерѣ Уніи в Западной Россіи“.	9
III. Служба в Рівному. Перехід на службу до Київа. Знайомство з Булішем і Шевченком. Костомаров дістає катедру в університеті. Заручини з Аліною Крагельською	19
IV. Вплив польської політичної думки на Костомарова й його Київських приятелів. Кирило-Методіївське братство. Його ідеї й плани	23
V. Донос Петрова. Арешт і вивіз до Петербургу. Допит в III oddілінні. Слідство й присуд. Розлука з А. Крагельською. Заслання до Саратова.	32

	Стор.
<p>VІ. Служба в Саратові. Наукові заняття. Увільнення з заслання. Подорож за-кордон. Покликання на катедру до Петербурзького університету. Українське життя в Петербурзі. Археографічна праця Костомарова</p>	43
<p>VІІ. Публіцистичні писання Костомарова. Лист до редактора „Колокола“. Смерть Шевченка. „Основа“ і участь в їй Костомарова. „Двѣ русскія народности“. Заходи Костомарова біля видання книжок для народа .</p>	51
<p>VІІІ. Популярність Костомарова серед громадянства. Костомаров перестає читати лекції в університеті. Мандрівки за кордон і по історичних місцевостях Росії й України. Зустріч з колишньою судженою в Кієві. Археологічний з'їзд 1874 року. Одруження з А. Крагельською-Кисіль</p>	62
<p>ІХ. Царський указ 1876 року і публіцистичні виступи Костомарова в оборону українського слова. Література „для домашнього вжитку“. Останні роки життя. Хвороба і емерть</p>	
<p>Х. Ідеї народности в творах Костомарова. Відносини між етнографією й історією. Заслуги Костомарова перед українською історіографією. Його погляди на нерозривність українського історичного процесу. Хибн його історичної ідеології. Костомаров, як автор творів красного письменства</p>	80
<p>Джерела</p>	91
